

Aleksander Łaniewski

<https://orcid.org/0000-0003-1876-2567>

Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk

Bund w guberni grodzieńskiej podczas rewolucji 1905 roku. Zarys problematyki*

Zarys treści: Prezentowany artykuł stanowi fragment obszerniejszych badań nad rewolucją 1905 r. w guberni grodzieńskiej i dotyczy dziejów Bundu. Analiza skupia się na lokalnych aspektach praktyki politycznej tej partii: strukturach organizacyjnych, finansowaniu, technikach agitacyjno-propagandowych, relacjach z partiami politycznymi, represjach wobec bundowców, próbach wpływania na nieżydowski proletariat, chłopów i wojsko. Skróceniowo autor omawia kwestie związków zawodowych, uczestnictwa w kampaniach wyborczych do Dumy oraz wytwarzanie się nowej sfery publicznej w postaci „gield” robotniczych i „klubów” partyjnych. Ponadto zwraca uwagę na radykalizm bundowców, związany ze znaczącą przewagą młodzieży w szeregach partii i jej kulturą rewolucyjną. Oddolny radykalizm lokalnych aktywistów przejawiał się zarówno w walce z policją i wojskiem (organizacje bojowe) oraz pogromszczykami (samoobrona), jak i w stosowaniu terroru ekonomicznego w postaci zastraszzeń i wywłaszczeń.

Outline of content: The presented article is a fragment of more extensive research on the 1905 Revolution in the Grodno Guberniya and concerns the history of the Bund party. The analysis focuses on local aspects of the Bund's political practice: organizational structures, financing of the party, agitation and propaganda techniques, relations with other political parties, reprisals against Bundists, attempts to influence the non-Jewish proletariat, peasants and the army. There is a short presentation of trade union issues, participation in election campaigns to the *Duma*, as well as the creation of a new public sphere in the form of workers' 'exchanges' and party 'clubs.' Besides, attention is paid to Bundist radicalism, related to the significant majority of young people in the party's ranks and their revolutionary culture. Grassroots radicalism of local activists manifested itself both in the fight against the police and army (combat organizations), and against anti-Jewish attackers (self-defence), as well as in the use of economic terror in the form of intimidation and expropriation.

* Artykuł napisany w ramach projektu badawczego „Rewolucja 1905 roku w guberni grodzieńskiej. Oblicze ideowe a wymiar praktyczny” (grant FUGA 4, NCN: Nr DEC-2015/16/S/HS/00532).

Słowa kluczowe: Bund, rewolucja 1905 roku, gubernia grodzieńska, Imperium Rosyjskie, praktyka polityczna, socjaldemokracja, Żydzi

Keywords: Bund, 1905 Revolution, Grodno Guberniya, Russian Empire, political practice, Social Democracy, Jews

Wprowadzenie

Dzieje Powszechnego Żydowskiego Związku Robotniczego na Litwie, w Polsce i Rosji, znanego jako Bund, stale powracają do problematyki badawczej historyków¹. Co więcej, długa tradycja historiograficzna, zapoczątkowana przez historyków związanych z partią², doczekała się różnorodnych badań, a w ostatnich latach przeżywa pewną „modę na Bund”³. Mnie interesuje jeden z ciekawszych fragmentów w dziejach partii, będący nie tylko pierwszą poważną próbą sił w walce o własne ideały, ale również czasem poszukiwań własnej tożsamości – rewolucja 1905 r. W olbrzymiej literaturze przedmiotu odnoszącej się do tego okresu można napotkać szereg fragmentarycznych analiz dotyczących dziejów Bundu w guberni grodzieńskiej, aczkolwiek brakuje całościowego ujęcia tematu⁴. Niniejszy artykuł będzie zatem próbą zarysowania działalności partii w guberni grodzieńskiej⁵,

¹ Szerzej zob. F. Wolff, *Historiography on the General Jewish Labor Bund. Traditions, Tendencies and Expectations*, „Medaon. Magazin für jüdisches Leben in Forschung und Bildung” (2009), z. 4; *A network devoted to research on the Jewish Labor Bund*, <http://www.bundism.net/> (dostęp: 1.05.2019).

² Zob. np.: *Historia żydowskiego ruchu robotniczego na Litwie, w Polsce i Rosji*, Londyn 1902; М. Рафес, *Очерки по истории Бунда*, Москва 1923; *idem*, *Очерки истории еврейского рабочего движения*, Москва–Ленинград 1929; Н.А. Бухбиндер, *История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам*, Ленинград 1925; А.Д. Киржниц, *1905. Еврейское рабочее движение. Обзор, материалы и документы*, Москва–Ленинград 1928; *1905 год у Беларусі. Зборнік архіўных дакументаў*, рэд. С. Агурскага, Б. Аршанскага, Іл. Барашкі, Менск 1926; *Di gesichte fun Bund*, red. G. Aronson i in., t. 1–5, Nju Jork 1960–1972 (korzystałem z polskiego tłumaczenia: *Historia Ogólno-Żydowskiego Związku Robotniczego Bund*, t. 1–3, red. G. Aronson et al., tłum. M. Grinberg, M. Krychowa, Warszawa 1974, mps w Bibliotece Sejmowej).

³ M. Kozłowska, *Najnowsze publikacje w języku polskim poświęcone dziejom Bundu. Próba przeglądu*, „Studia Judaica” (2018), nr 2, s. 425–432.

⁴ Zob. np.: О.Ф. Рудая, *Революционное движение в Гродненской губернии в 1905–1907 годах*, Минск 1952, mps w Fundamentalnaja Biblijateka Bielaruskaha Dziaŭžaŭnaha Univiersiteta; *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, t. 3: 1901–1915. *Królestwo Polskie i Białostoczczyzna*, cz. 1–4, red. S. Kalabiński, Warszawa 1968–1971; A. Ascher, *The Revolution of 1905*, t. 1–2, Stanford 1988–1994; *The Russian Revolution of 1905. Centenary Perspectives*, ed. J.D. Smele, A. Heywood, London–New York 2005; *The Revolution of 1905 and Russia’s Jews. Jewish Culture and Contexts*, ed. S. Hoffman, E. Mendelsohn, Philadelphia 2008; S. Ury, *Barricades and Banners. The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry*, Stanford 2012; *The Russian Revolution of 1905 in Transcultural perspective. Identities, Peripheries, and the Flow of Ideas*, ed. F. Fisher von Weikhersthal et al., Bloomington 2013.

⁵ Zajmująca ok. 38,5 tys. km² gubernia grodzieńska wchodziła w skład Kraju Północno-Zachodniego Imperium Rosyjskiego, granicząc na zachodzie z Królestwem Polskim, tworząc z gubernią

w szeregu miejscowości, które zarówno w przededniu, jak i w trakcie rewolucji należały do znaczących ośrodków Bundu (np. Białystok, Grodno, Krynki, Słonim, Wołkowysk, Zabłudów).

Podstawę źródłową artykułu stanowią dokumenty władz gubernialnych, zarządów żandarmerii, policji, prokuratury i sądów, którymi dysponują Nacyjanlny Histaryčny Archiū Bielarusi ũ Hrodnie (NHAB u Hrodnie) oraz Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA). Korzystałem także ze zdigitalizowanego archiwum Bundu z amsterdamskiego Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) oraz zespołu adwokata Tadeusza Wróblewskiego i sporządzonej przez niego kroniki sądowej z okresu rewolucji z Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAVB). Spośród źródeł drukowanych pomocne były opublikowane zbiory dokumentów Bundu⁶, częściowo także wspomnienia uczestników wydarzeń rewolucyjnych⁷ oraz żydowskie księgi pamięci⁸. Niewątpliwie ważnym elementem źródłowym w tego typu badaniach pozostaje prasa partyjna, a ponadto wydane w ZSRR i Polsce opracowania i źródła w jidysz⁹, z różnych powodów tu wykorzystane tylko pobieżnie.

Nie sposób uwzględnić w jednym artykule całokształtu związanych z Bundem wątków, postaram się zwrócić uwagę na niektóre problemy i tropy badawcze związane przede wszystkim z praktyką polityczną, w tym formami organizacyjnymi i lokalnymi wydziewkami taktyki partyjnej: agitacją i propagandą, zdobywaniem funduszy, relacjami z innymi partiami nurtu rewolucyjnego, walką przeciwko inwigilacji i przeciwdziałaniami pogromom. W niniejszej pracy zastosowałem uproszczoną transkrypcję zgodną z fonetyką języka polskiego, a wszystkie daty podaję według kalendarza juliańskiego.

Podstawową tezę badawczą niniejszego studium stanowi twierdzenie, iż w guberni grodzieńskiej Bund był jedną z najbardziej znaczących i najlepiej zorganizowanych sił rewolucyjnych, skupiając w swych szeregach licznych członków,

wileńską i kowieńską jeden z obszarów Wileńskiego Okręgu Wojskowego. Gubernia składała się z 9 powiatów: białostockiego, bielskiego, brzeskiego, grodzieńskiego, kobryńskiego, prużańskiego, sokólskiego, słonimskiego i wołkowyskiego. Według spisu powszechnego z 1897 r. największym miastem był Białystok z 66 032 mieszkańcami, stołeczne Grodno liczyło 46 919 mieszkańców, Brześć Litewski – 46 586 mieszkańców, *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Гродненская губерния*, ред. Н.А. Тройницкого, Санкт-Петербург 1904, s. I–V.

⁶ *Bund w Białorusi. 1897–1921. Dokumenty i materiały*, сост. Э.М. Савицкий, Минск 1997; *Bund. Dokumenty i materiały. 1894–1921 гг.*, сост. Ю. Амиантов et al., Москва 2010.

⁷ B. Michalewicz, *Zichrojnes fun a judiszen socjalist*, Warszawa 1922; H. Kats-Blum, *Zichrojnes fun a Bundist. Bilder fun untererdishn lebn in tsarishn rusland*, Nowy Jork 1940; R.A. Kosica, *Zichrojnes fun a bialistoker froj*, Los Angeles 1964; В.М. Медем, *Из моей жизни*, пер. О. Борисовой, ред. А. Локшин, Москва 2015.

⁸ *Yizkor Book Translations*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/translations.html> (dostęp: 1.05.2019).

⁹ *Der Bund in der rewolucje fun 1905–1906 lojt di materialen fun bundiszen archiw*, Warszawa 1930; A. Kiržnic, *Der jidiszer arbeter. Chrestomatie cu der geszichte fun der jidiszer arbiter, rewolucjonerer in socjalistiszen bawegung in Rusland. Cweiter band di jorn 1904–1907*, t. 1–2, Moskwa 1925; *idem, Di fachman bawegung zwiszn jidisz arbiter in der erszte rewolucje*, Moskwa 1926.

przeważnie młodzież. Bundowcy działali dość skutecznie na różnych polach. Istotne, że bundowska młodzież była niezwykle radykalna, stosowała zarówno legalne, jak i nielegalne środki, tak pokojowe (związki zawodowe, demonstracje, akcje ulotkowe), jak i oparte na przemocy metody walki (wywłaszczenia, zastraszenia, terror). Podobnie do innych części Imperium Rosyjskiego bundowcy zajmowali przestrzenie publiczne, przekształcając je w sferę publiczną, z których najciekawsze były „birże” („giełdy”) robotnicze. Zainicjowane przez żydowskich robotników stały się integralną częścią praktyki politycznej bodajże wszystkich socjalistycznych partii politycznych na zachodnich rubieżach Imperium Rosyjskiego. Ponadto, mimo różnic ideowych, w czasie kryzysów pogromowych bundowcy współdziałali z innymi rewolucjonistami, tworząc i często kierując grupami samoobrony oraz koordynując walkę z pogromszczykami.

Struktury organizacyjne

W związku z funkcjonowaniem „strefy osiedlenia” w zachodniej części Imperium Rosyjskiego Żydzi napotykali cały szereg ograniczeń natury zarówno społeczno-gospodarczej, jak i narodowo-kulturalnej¹⁰. Próba zmiany zaistniałej sytuacji m.in. było założenie Bundu w 1897 r. w Wilnie¹¹. Dynamicznie rozwijając swe struktury w przeddzień rewolucji 1905 r., Powszechny Żydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i Rosji stał się najbardziej masową partią rewolucyjną w regionie¹². System organizacyjny Bundu wyłonił się z kółek agitacyjnych i oddolnych zawodowych kas strajkowych (oporu) powiązanych z międzyklasowym zgromadzeniem miejskim (*schodka*). W strukturach Bundu panowała typowa hierarchia partyjna. Partią kierował Komitet Centralny (KC), który zwoływał zjazdy partyjne. Na wyższym szczeblu w dużym ośrodku robotniczym, koordynując działalność w mniejszych miejscowościach, stał komitet. Będąc w bezpośrednim kontakcie z KC Bundu, komitety wysyłały swoich delegatów na zjazdy. Niżej, w miastach i miasteczkach ze znaczną liczbą robotników, znajdowały się organizacje. Istniały

¹⁰ Według powszechnego rosyjskiego spisu ludności z 1897 r. w guberni grodzieńskiej mieszkało 1 603 409 osób, wśród których Żydów było 278 542 (17,3%), *Первая Всеобщая...*, s. VI–VII. Zob. E. Mendelsohn, *Class Struggle in the Pale. The Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia*, Cambridge 1970; Y. Peled, *Class and Ethnicity in the Pale. The Political Economy of Jewish Workers' Nationalism in Late Imperial Russia*, New York 1989; B. Nathans, *Beyond the Pale. The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkeley–Los Angeles 2002.

¹¹ Na spotkaniu założycielskim w Wilnie były obecne 2 osoby z Białegostoku: Hil-Kac Blum „Farbiarz” i Róża Grinblat „Sonia”. Dodajmy, że w okresie od jesieni 1900 r. do wiosny 1902 r. właśnie w „Manchesterze Północy” mieścił się KC partii. Wiosną 1901 r. odbył się tu IV Zjazd Bundu. W latach 1899–1902 wydawano „Der Bialystoker Arbajter”, w 1903 r. – „Flugbletter” (3 numery).

¹² H.J. Tobias, *The Jewish Bund in Russia. From its Origins to 1905*, Stanford 1972; por. L. Wasilewski, *Kwestia żydowska na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1913, s. 17; P. Korzec, *Three documents of 1903–6 on the Russian Jewish situation*, „Soviet Jewish Affairs” (1972), no. 2, s. 92–93.

też grupy składające się z niedawno przyjętych do partii członków lub z małą liczbą osób. Na najniższym szczeblu utrzymywano również kontakty z pojedynczymi osobami w miejscowościach, do których wysyłano literaturę, i udzielano pomocy w kierowaniu strajkami¹³. Ponadto utworzono Komitet Zagraniczny (Genewa)¹⁴. Abraham Ascher określił strukturę partii jako „szczególnie imponującą organizację – najlepszą w Imperium”¹⁵.

Bund starał się skrupulatnie prowadzić ewidencję swoich członków. Ze sprawozdania partii z Międzynarodowego Kongresu Socjalistycznego w Amsterdamie z listopada 1904 r. można się dowiedzieć, że mając 27 mandatów i 8 delegatów partii, reprezentowali 17 komitetów, 10 organizacji i ok. 60 grup, co w sumie dawało ok. 23 tys. członków. Czołowym miastem, odgrywającym olbrzymią rolę w historii partii nie tylko w guberni, ale w całym Imperium, był Białystok¹⁶. Komitet Bundu w tym regionie liczył 2240 członków (Białystok – 700¹⁷, Brześć – 140, Gródek – 400, Grodno i okolice – 700, Krynki – 250, Różana – 250, Sokółka – 150, Wołkowysk – 350)¹⁸. W samym Grodnie w 1904 r. miało działać: 20 kółek po 10–12 osób oraz 3 kółka, gdzie kształcono agitatorów, razem ok. 400 członków. Mimo takiej liczby osób polscy socjaliści uważali grodzieński Bund za słabszy od Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS)¹⁹. Dla porównania można przytoczyć oficjalne dane ze sprawozdania VII Zjazdu Bundu we Lwowie na przełomie sierpnia i września 1906 r. Wynika z nich, że wówczas w miastach guberni grodzieńskiej liczbę członków określono na: Brześć – 350 (rejon – 590), Białystok – 320 (rejon – 1300) oraz Grodno – 420²⁰. W guberni miały działać aż 22 organizacje: oprócz wymienionych miast

¹³ Na przykład brzeska organizacja Bundu przez Prużany, dla których wydawała ulotki i organizowała strajki, utrzymywała kontakty z okolicznymi wsiami, Nacyjanlny Histaryčny Archiū Bielarusi ũ Hrodnie (dalej: NHAB u Hrodnie), f. 366, op. 1, d. 95, k. 1621–1621v.

¹⁴ *Historia żydowskiego ruchu...*, s. 34–38; *Historia Ogólno-Żydowskiego Związku...*, s. 145.

¹⁵ A. Ascher, *op. cit.*, t. 1, s. 185.

¹⁶ W będącym centrum zorientowanego na przemysł włókienniczy Białostockiego Okręgu Przemysłowego mieście w 1903 r. pracowało 47% wszystkich robotników guberni grodzieńskiej, E. Kaczyńska, *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami*, Warszawa 1970, s. 173. O roli Białegostoku w ruchu robotniczym zob. M. Mishkinsky, *Rola Białegostoku w okresie formowania się żydowskiego ruchu robotniczego w imperium rosyjskim*, „Studia Podlaskie” 2 (1989), s. 95–104; bibliografia licznych tekstów S. Kalabińskiego: L. Hass, *Stanisław Kalabiński – historyk dziejów nowożytnych Białostoczczyzny (1923–1980)*, „Białostoczczyzna” (1987), nr 2, s. 6–9.

¹⁷ Podobno 250 z nich uczęszczało na zajęcia w kółkach, gdzie dyskutowano kwestie teorii i praktyki ruchu robotniczego, *Historia Ogólno-Żydowskiego Związku...*, s. 18.

¹⁸ *Бунд. Документы...*, s. 391–392; *Historia Ogólno-Żydowskiego Związku...*, s. 157–158.

¹⁹ М. Біч, У. Палуя, *Гродзенскі сацыял-дэмакратычны камітэт Бунда*, w: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, рэдкал. Г.П. Пашкоў et al., t. 3, Мінск 1996, s. 140; M. Wajner „Zejdke”, *Do historii PPS na Litwie (Wspomnienie o żydowskiej organizacji PPS w Grodnie)*, „Niepodległość” (1934), z. 2, s. 223; B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS w latach 1898–1910*, „Niepodległość” (1937), z. 1, s. 527.

²⁰ Zachowała się interesująca partyjna statystyka z połowy 1905 r., notująca członków rejonu grodzieńskiego, w której podawano liczbę członków Bundu – ogólną liczbę robotników w miejscowości – liczbę będących pod wpływem partii: Wołpa: 35–60–60; Skidel: 30–200–150; Łunna:

12 funkcjonowało w rejonie białostockim i 7 w brzeskim. O tym zjazd poinformowało 6 (z ogólnej liczby 68) przybyłych z guberni grodzieńskiej delegatów²¹.

W VI Zjeździe Bundu z guberni udział wzięli Arje Garber (Grodno) i Ranrebe „Kuroki” (Białystok)²². Część obrad była poświęcona sprawom wsparcia mniejszych ośrodków przez większe oraz stosunkom z KC. Delegat Alter z Brześcia skarżył się, że miasta otrzymują literaturę nierównomiernie, Brześć – o miesiąc później niż miasteczka, do których bibuła dochodziła z Warszawy. (Mimo liczby członków i aktywności Brześć był uznany przez KC nie za komitet, jak Białystok czy Grodno, a za organizację)²³. Delegat z Grodna z kolei narzekał, iż KC partii nie liczy się z opiniami lokalnych komitetów, przyjmując decyzje odgórnie, m.in. w sprawie bojkotu Dumy²⁴. Dodawał, iż z braku „mocy literackich” KC nie jest „ideowym kierownikiem”. W obronie KC stanął wspomniany Alter, mówiąc, że nie da się ciągle zwoływać konferencji. KC powinien po prostu wyjaśniać swoje decyzje oraz uprzedzać miejscowe komitety o strajkach. Obecnie potrzebne są tylko masowe wystąpienia, gdyż „strona pedagogiczna straciła sens”. Sugerował, że czekać na apel o demonstracjach ze strony KC nie ma sensu, proletariat organizuje się i bez nawoływań, aczkolwiek warto kształtować opinię publiczną²⁵. Dodajmy, że bundowscy liderzy w Brześciu byli robotnikami, natomiast KC przysyłał „profesjonalnych” rewolucjonistów inteligentów. Do takich „idealistów” poświęcających życie dla idei należał m.in. „Dawid” (Mickun)²⁶.

Brakowało jednak agitatorów i „zawodowych” rewolucjonistów. Zwłaszcza w drugiej połowie 1907 r., kiedy partia przeżywała kryzys organizacyjno-finansowy. Znalazło to odzwierciedlenie zarówno w pracy KC, jak i struktur lokalnych. Późną jesienią niejaki Jakow z Białegostoku pisał w liście do Morducha Rabinowicza

70–130–100; Indura: 55–120–100; Jeziory: 35–100–50, Sokółka: brak; Suwałki (!): 120–500–do 400 osób, NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 85, k. 88.

²¹ *Historia Ogólno-Żydowskiego Związku...*, s. 487; *Бунд. Документы...*, s. 674–675, 699–700.

²² *Бунд. Документы...*, s. 404.

²³ Latem 1905 r. Brześć został nazwany przez KC „zapadłą dziurą”, gdzie na mityngach Bundu zbierało się 2–3 tys. osób, *ibidem*, s. 739. W 1905 r. w mieście odnotowano 180 aresztów politycznych, w 1903 r. było ich tylko 51, NHAB u Hrodnie, f. 2, op. 25, d. 1155b, k. 3.

²⁴ Opozycja robotnicza do KC i inteligencji istniała od zarania Bundu w różnych miastach (Wilno, Mińsk, Homel), na omawianym terenie – w Białymstoku, Brześciu i Grodnie, E. Mendelsohn, *op. cit.*, s. 58, 71.

²⁵ *Бунд. Документы...*, s. 547–549, 568. O polemikach z liderami partii zob. S. Marten-Finnis, *Bundist journalism, 1897–1907 – instruction, exclusion, polemic: The relationship between leaders and followers in the light of bundist literary activities*, „East European Jewish Affairs” 30 (2000), no. 1, s. 39–59.

²⁶ 28-letni intrologator z Wilna pod koniec listopada 1906 r. bez pozwolenia KC opuścił Brześć, wskutek czego praca w mieście została zahamowana. Zastępstwo przysłano dopiero w marcu 1907 r. W liście do KC z 7 listopada 1906 r. „Dawid” opisując sytuację partii w mieście jako „desperacką”, skarżył się na apatię i brak wychodzenia z inicjatywami. Postawił kierownictwu ultimatum, że jeżeli nie będzie przysłana nowa osoba, on przestanie pracować, gdyż „cierpi fizycznie i moralnie”, *Бунд в Беларусі...*, s. 283–284, 567; NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 91, k. 192.

z Brześcia, że należy zwołać KC, „który czasowo zaprzestał funkcjonować”, w celu uregulowania jego pracy. Każda organizacja powinna zdobyć fundusze dla KC, m.in. na wydanie popularnego i tygodniowego organu partyjnego. Dodawał, że w Białymstoku i Grodnie już rozpoczęto starania w tym kierunku²⁷. W listach z końca 1907 r. do brzeskiej liderki Bundu, 23-letniej krawcowej Enty-Dwery Czechonowicz, od KC pisano, że jeżeli brzeska organizacja sprecyzuje temat i termin, to wyślą lektorów. „Tu na razie niedobrze, gazeta praktycznie zamknięta, listy konfiskują, w żadnym razie nie próbujcie pisać w gazetach i najważniejsze – piszcie ostrożnie”, ostrzegano brzeską towarzyszkę. Kilkukrotnie proszono o zdobycie funduszy na poziomie lokalnym oraz deklarację miejscowych grup, jaką sumę mogą przeznaczyć na wydawanie prasy. KC nawoływał do organizowania jak największej liczby wykładów, m.in. w legalnych związkach zawodowych, informując władze o tematach, ponadto do urządzania spotkań i dyskusji między lektorami. W sprawie VIII Zjazdu partii zobowiązano lokalne komitety w ciągu miesiąca do przysłania własnych propozycji, zbadania nastrojów społeczeństwa żydowskiego i na miejscu zdecydowania, w jaki sposób pracować z ludźmi. Dawał się we znaki okres reakcji stołypinowskiej, w jakich wówczas przyszło działać Bundowi. W okólniku KC nr 22 z 9 grudnia 1907 r. stwierdzono: „Przez warunki konspiracyjne nie możemy dojść do jakichkolwiek rezultatów”²⁸.

W rewolucję 1905 r. najbardziej zaangażowane były osoby młode²⁹. Masowo dążąca do nauki młodzież żydowska chętnie pochłaniała materiały agitacyjne pisane w zrozumiałym dla niej języku – jidysz³⁰. Będące pewną ucieczką od położenia klasowego nauka i samokształcenie pomagały w budowaniu nowej świeckiej kultury³¹. Żydowska młodzież odrzucała wartości religijne oraz tradycyjną

²⁷ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 93, k. 1221, 1169–1170.

²⁸ *Ibidem*, d. 95, k. 1253–1253v, 1258–1260, 1332–1333v.

²⁹ Rosyjski badacz posiłkując się pracą amerykańskiego politologa, zwraca uwagę na bezpośredni wpływ na rewolucję 1905 r. znacznej przewagi ludności w wieku do lat 30 (*youth bulge*), С.А. Нефёдов, „Молодежный бугор” и первая русская революция, „Социологические исследования” (2015), № 7, s. 140–147; J. Goldstone, *Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict*, „Journal of International Affairs” (2002), № 56, s. 3–22.

³⁰ Pisarz Osip Dymow (Iosif Perelman), udzielający lekcji masowo uciekającym z jesziwy młodemu Żydom, wspominał: „biedni pojawiający się w Białymstoku jak spod ziemi – chudzi, wyschnięci, w rozerwanych butach, bez płaszczy”. Większość była z pobliskich miasteczek, ale niektórzy na piechotę przychodzili z Brześcia, a nawet Odessy. Nauka i zdanie egzaminów, a wraz z tym wyrwanie się ze swego środowiska, dawały szansę na ulgi wojskowe, zostanie farmaceutą, dalszą naukę, О. Дымов, *Что я помню (воспоминания)*, „Аврора” (2016), № 2, s. 307–309; szerzej zob. B. Nathans, *op. cit.*, s. 199–307.

³¹ W październiku 1904 r. białostocki policjant Leszczyński na ul. Suraskiej w będącym częstym miejscem spotkań domie Borucha zauważył 20-letniego Abrama-Szlomę Berkmana, który czytał 13-osobowej grupie młodych Żydów jedną z bundowskich gazet. W momencie wejścia policjanta 16-letni Nochim Jelin wyrwał czytającemu zeszyt i rzucił na podłogę. Sprawę umorzono bez oskarżeń, Gosudarstvennyj Arhiv Rossijskoj Federacii (dalej: GARF), f. 124, op. 13, d. 928, k. 1–7. W 1905 r. za udział w ruchu rewolucyjnym z komercyjnej szkoły białostockiej został wydalony

hierarchię wspólnoty, jednocześnie podkreślając czynnik narodowy i swoje więzi z Żydami. Według interesujących interpretacji Inny Shtakser swoista kultura młodzieżowa w strefie osiedlenia była kluczowym faktorem rozszerzania się radykalizmu. Młodzież samodzielnie definiowała, na czym miała polegać jej rewolucyjność. Składały się na nią nie tylko idee, ale styl zachowania i niezwykle istotny czynnik emocjonalny. Biedę, która kierowała młodzieżą na drogę walki, zastępowała nowa więź emocjonalna między członkami partii rewolucyjnych. Walka o ideały wraz z aktywnością polityczną oraz poświęceniem pomagały uzyskać młodzieży poczucie własnej godności. Nowa kultura rewolucyjna wiązała się z poczuciem miłości i solidarności, konsolidując młodzież w jedną wielką rodzinę. Dla robotniczej młodzieży żydowskiej taką rodziną stały się partie socjalistyczne oraz grupy anarchistyczne, w których moralne poczucie jedności, dumy partyjnej i skupianie się na własnej robotniczej tożsamości rewolucyjnej były ważniejsze od teoretycznych rozbieżności nurtów politycznych³². Nic dziwnego zatem, że przy Bundzie istniały młodzieżówki partyjne (10–16 lat), tzw. Mały Bund³³. W Słonimiu w przeddzień 1 maja 1906 r. grupa nastolatków została zbита nahaikami przez konny oddział policji³⁴. Tworzono także kółka i organizacje szkolne, m.in. w Grodnie w latach 1905–1906 młodzi socjaldemokraci gimnazjum męskiego wydawali polityczno-satyryczne czasopismo „Szkoła”. 24 marca 1905 r. przeszukano mieszkanie Poli Garkawi, uczennicy starszej klasy grodzieńskiego gimnazjum żeńskiego, znaleziono listy i materiały Bundu. W listopadzie 1905 r. w grodzieńskim gimnazjum męskim odbywał się strajk uczniowski. Młodzież żydowska przeprowadziła reakcję chemiczną, by spowodować opuszczenie przez uczniów budynków miejskich gimnazjów. W gimnazjum żeńskim powybijano szyby³⁵. Podobne zdarzenia miały miejsce także w Słonimiu.

19 lutego 1905 r. w Białymstoku Mojżesz Elbaum przewodniczył zgromadzeniu uczniów białostockiego gimnazjum żeńskiego i białostockiej szkoły komercyjnej³⁶.

przyszły wybitny poeta jidyszowy, Lejb Najdus, A. Пяткевіч, *Людзі культуры з Гродзенічыны. Даведнік*, Grodno 2000, s. 222–223.

³² I. Shtakser, *The Making of Jewish Revolutionaries in the Pale of Settlement*, Basingstoke–New York 2014, s. 44.

³³ Więcej zob. M. Фрумкина (Эстер), *Дети борцы. (Из воспоминаний)*, w: *Юношеское движение в России*, вып. 1, сост. А. Киров, В. Далин, Москва 1925, s. 71–74; J.S. Herz, *Di geshikhte fun a yungt*, New York 1946.

³⁴ А. Левандовский, *На заре жизни*, „Каторга и ссылка” (1931), № 4, s. 118–119.

³⁵ W fondach, którymi dysponuje Hrodzienski Dziaŭžaŭny Historyka-Archiealagičny Muzej, zachowało się kilka ulotek bardzo złej jakości, nawołujących do strajku szkolnego i solidaryzowania się z uczniami: HDH-AM, f. 8075; NHAB u Hrodnie, kol. 7, d. 5, k. 2–3; *Гродно. Энциклопедический справочник*, ред. И.П. Шамякин et al., Минск 1989, s. 126, 414; Н.К. Полевой, *Несколько эпизодов из освободительного движения в Гродненской губернии*, „Исторический Вестник” (1909), № 5, s. 501–508.

³⁶ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej: LVIA), f. 378, op. 1905, d. 8, Oddział Polityczny (dalej: OP), k. 27, 70–71.

15 grudnia 1905 r. w tymże mieście odbyły się rewizje w mieszkaniu nauczyciela Morducha Perelsztejna, który wraz z Izraelem Binszteinem przewodniczył bundowskiej młodzieży. W mieszkaniu tym znaleziono odbitki odezw z napisem po rosyjsku „Białostocka Organizacja Bundowskiej Młodzieży Uczącej się”, kauczukową pieczętą „Biblioteka Uczących się Bundowców”, 93 książki, 950 ulotek w jidysz *Do wszystkich rekrutów*. Dalsze rewizje wykryły u Fajwela Joszpego kartki z pieczętą miejscowej organizacji Bundu, 172 ulotki w języku polskim *Rewolucja trwa*. Przeszukano także inne młode osoby, w tym członka OB Bundu, Michela Winnika, propagandystę Szymena Nadlera, Kalmana Zilberblata oraz współpracującego z anarchistami Zachara Bursztejna³⁷.

Według Jonathana Frankla „krańcowa młodość stała się wówczas niezwykle cenną cechą, gdyż nagle zjawił się ogromny popyt na talent, nawet nieodszlifowany talent organizatorski, intelektualny, oratorski czy literacki”³⁸. W trakcie badań udało mi się zidentyfikować ponad 300 imion członków Bundu w guberni grodzieńskiej w okresie rewolucji 1905 r.³⁹ Przeważająca większość tych osób nie przekraczała 25. roku życia i należała do robotników lub drobnych rzemieślników.

Finansowanie partii

Finansowanie działalności partyjnej było jedną z najbardziej palących kwestii podejmowanych w łonie Bundu. Pieniądze pochodziły przeważnie ze składek członków i sympatyków, funduszy zebranych przez inteligencję oraz studentów z Moskwy i Petersburga, pożyczek czy też nadzwyczajnych zbiórek organizowanych okazjonalnie przez KC. Najwięcej jednak funduszy pozyskiwano z zagranicy. Między innymi w 1902 r. utworzono Zjednoczoną Organizację Stowarzyszeń Robotniczych i Grup Poparcia dla Bundu Za Granicą⁴⁰. Podstawowym beneficjentem partii były Stany Zjednoczone⁴¹. Za oceanem, dokąd masowo emigrowali Żydzi, zbiórkę pieniędzy koordynowały robotnicza organizacja samopomocy żydowskiej

³⁷ NHAB u Hrodnie, f. 276, op. 1, d. 13, k. 79–81; LVIA, f. 378, op. 1905, d. 8, OP, k. 178–179v; *Źródła do dziejów klasy robotniczej...*, t. 3, cz. 2: 1905, Warszawa 1971, s. 835–837.

³⁸ J. Frankel, *Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*, Cambridge 1981, s. 134.

³⁹ Znamy ponad 40 imion bundowców z Wołkowysku, z których część widać na zdjęciu, m.in. Józef Likowski „Kapitan”, który wraz z bratem Joslem założył tu pierwsze kółko bundowskie, *The Volkovysk Bund*, w: *Volkovisker Yisker-bukh*, ed. M. Einhorn, New York 1949, s. 155–164. Z kolei w agenturalnych informacjach z lat 1906–1907 jest zawartych 80 nazwisk wraz z zawodami bundowców ze Słonimia, Wołkowyska, Dereczyna, Kosowa, Bytna, Skidla, Mołczadzi, Diatłowa, Różany, NHAB u Hrodnie, f. 369, op. 1, d. 5, k. 2–8v; *ibidem*, d. 13, k. 16–18v, 20–23, 26v.

⁴⁰ Zob. C. Weill, *Rosyjski Bund na emigracji 1898–1925*, w: *Bund. 100 lat historii 1897–1997*, red. F. Tych, J. Hensel, Warszawa 2000, s. 201–211.

⁴¹ W zimie 1906 r. do USA po zdobyciu funduszy na prasę wysłano jednego z liderów Bundu, Michaïła Libera (Goldmana), В.Д. Медем, *op. cit.*, s. 344.

Arbeter Ring oraz Centralny Związek Organizacji Bundu, który w 1906 r. jednoczył 58 ziomkostw liczących ok. 3 tys. osób⁴². W 1907 r. przekazał Bundowi 11,5 tys. dol.⁴³ Tę informację potwierdza sprawozdanie finansowe KC prezentowane na konferencji w Londynie w maju 1907 r. Według tego dokumentu od sierpnia 1906 r. do marca 1907 r. ofiarowano ponad 59 tys. rubli z dopiskiem, że fundusze pochodzą praktycznie wyłącznie z Ameryki⁴⁴.

Interesujących informacji dostarcza korespondencja między Grodnem a Nowym Jorkiem z 1905 r. W liście z 4 września grodzieńscy bundowcy oskarżali PPS o „dezorganizację pracy podczas strajku i rozpowszechnienie poglądów antysemitycznych”. Amerykańscy bundowcy tę informację postanowili podać w nowojorskim dzienniku „Forverts” („The Jewish Daily Forward”)⁴⁵. Dodawali, że wysłali do Grodna 30 dol. Dzielili się również swymi spostrzeżeniami dotyczącymi systemu politycznego za oceanem, oświadczając, iż „kapaliści” w USA kontrolują wszystko, nawet politykę. Skarżyli się, że zazwyczaj kierownicy związków zawodowych to „przestępcy”, a „Ameryka jest krajem nieprawdy”. Mimo to deklarowali grodzieńskiemu Bundowi wsparcie finansowe na broń i więźniów politycznych poprzez zorganizowanie koncertu charytatywnego⁴⁶. Z Grodna wysyłano także ulotki o lokalnych wydarzeniach. W zamian nowojorscy bundowcy przekazywali pieniądze. W liście z 19 lipca podkreślali, że fundusze zebrali, chodząc po domach Żydów, a wysłana suma jest przeznaczona wyłącznie na broń dla samoobrony. Ponadto składali kondolencje z powodu śmierci w trakcie pacyfikacji demonstracji w Grodnie 26 marca 1905 r. Perea Bernsztejna. List został

⁴² E. Lederhendler, *Jewish Immigrants and American Capitalism, 1880–1920. From Caste to Class*, Cambridge 2009. O roli, jaką odgrywały miasta pochodzenia emigrujących Żydów, zob. D. Soyer, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880–1939*, Detroit 2001. Białystok był pod tym względem szczególnym miastem, R. Kobrin, *Żydowski Białystok i jego diaspora*, tłum. A. Musiał, Sejny–Białystok 2014. O przywiązaniu do tradycji i kultury Żydów socjalistów z Europy Wschodniej za oceanem zob. G. Sorin, *The Prophetic Minority. American Jewish Immigrant Radicals, 1880–1920*, Bloomington 1985.

⁴³ T. Michels, *Fire in their Hearts. Yiddish Socialists in New York*, Harvard 2005, s. 156. Por. M. Espstein, *Jewish Labor in U.S.A. An Industrial, Political and Cultural History of the Jewish Labor Movement*, vol. 1: 1882–1914, New York 1950; J. Shapiro, *The Friendly Society. A History of the Workmen’s Circle*, New York 1970. O meandrach wsparcia rosyjskich partii politycznych ze strony USA zob. J. Frankel, *op. cit.*, s. 453–499.

⁴⁴ Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (dalej: IISH), Algemeiner Yidisher Arbeyter Bund Collection 33 (dalej: AYABC), ARCH00195, Inv. nr 29, k. 17; *Бунд. Документы...*, s. 698–699, 718.

⁴⁵ Założona w 1897 r. jako sukcesor „Di Arbeter Tsaytung” przez Abrahama Kagana i Louisa Millera amerykańsko-żydowska gazeta lewicowa, dla której Bund był pewnym symbolem i źródłem inspiracji. Zob. E. Manor, *Forward. The Jewish Daily Forward (Forverts) Newspaper: Immigrants, Socialism and Jewish Politics in New York, 1890–1917*, Eastbourne 2009. Właśnie na łamach tego tytułu prasowego wraz z esejem *Jewish Revolutionaries of The Past* przynajmniej dwukrotnie (1929, 1932) ukazywały się zdjęcia grodzieńskich bundowców z okresu rewolucji 1905 r., http://www.eilatgordinlevitan.com/grodno/gr_pages/gr_old_scenes.html (dostęp: 1.05.2019).

⁴⁶ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 85, k. 89v–90v.

podpisany przez protokolistę Morisa Orłowskiego oraz sekretarza finansowego Mendela Purkowicza (byłego sekretarza Grodzieńskiego Emigracyjnego Wsparcia Rewolucyjnego Ziomkostw w Londynie)⁴⁷.

Ze starannie notowanych spraw finansowych można dowiedzieć się o lokalnych wydatkach i przychodach partyjnych. Sprawozdanie finansowe grodzieńskiego Bundu za okres 20 stycznia – 20 lipca 1905 r. mówi o tym, że na broń zebrano 122,82 rubli. Partię m.in. wsparli: „społeczeństwo, inteligencja, USA, wieczorek artystyczny, dług, student, wesele, ojciec Mikołaj, Londyn, Szwecja, Królewiec”. Ogółem zebrano 1895,98 rubli. Wydatki obejmowały: broń, organizację i konspirację (985,66 rubli), długi i strajk w fabryce Szereszewskiego (323,11 rubli), inne strajki (69,45 rubli), wianki (11 rubli), Czerwony Krzyż (3,20 rubli), KC (40 rubli). Łączna suma wyniosła 1742,09 rubli⁴⁸. Sprawozdanie za luty 1906 r. pokazuje, że z ogólnego przychodu 432,70 rubli ze Stanów nadeszło 228 rubli. Oprócz sprzedaży książek i składek członkowskich 4,5 rubli udało się zebrać na weselu, a 25 rubli przysłano z Saratowa. Pieniądze przeznaczono na utrzymanie ludzi (ok. 100 rubli), Wojskowo-Rewolucyjną Organizację (20,5 rubli) oraz wsparcie KC (50 rubli)⁴⁹.

Jak się rozkładało wsparcie finansowe dla partii z oddziałów lokalnych w guberni, widać ze sprawozdania finansowego VI Zjazdu. Z ponad 23 tys. rubli składających się na budżet partii wpłynęło: z Białegostoku – 368,13 rubli, z Grodna – 651,15 rubli, z Brześcia – 187 rubli⁵⁰. Już w kolejnym roku kierownik Bundu w Brześciu Dawid Mickun ubolewał, że organizacja boryka się z kryzysem finansowym, gdyż tygodniowo udaje się zebrać ok. 150 rubli (większość nadchodziła z miasteczek⁵¹): „Jestem zmuszony do osobistego chodzenia po ludziach i zbierania pieniędzy, naród słabo daje, ponieważ w mieście obecnie panuje kryzys”⁵².

Pieniądze potrzebne były także na pomoc prawną. W liście z Grodna do brzeskiego bundowca Abrama Rabinowicza z 11 grudnia 1907 r. proszono o wsparcie finansowe na adwokata podczas zaplanowanej na styczeń 1908 r. rozprawy sądowej. Rozważano kandydaturę wileńskiego mecenasa Wysockiego, który już broił bundowców, lub Jakobsona. Koszty miały wynosić 30–40 rubli, ale brakowało darczyńców. Wobec tego zwracano się z prośbą o wysłanie do Grodna pieczętki Bundu z napisem: „Prosimy grodzieńskiego towarzysza zwrócić się do adwokatury z prośbą o obronę. Z partyjnym ukłonem Banjer”⁵³.

⁴⁷ *Ibidem*, k. 91–92.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 96.

⁴⁹ IISH, AYAB Collection 33, ARCH00195, Inv. nr 29, k. 17.

⁵⁰ *Бунд. Документы...*, s. 546.

⁵¹ W Indurze w powiecie grodzieńskim na początku 1906 r. za zbiórkę pieniędzy po okolicznych miasteczkach dla Bundu zatrzymano Szaję Bekera i Chaila Lejwiego, LVIA, f. 378, op. 1906, d. 4, OP, k. 31.

⁵² *Бунд в Беларусі...*, s. 284.

⁵³ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 95, k. 1337–1337v.

Zgodnie z dekretem z dn. 4 marca 1906 r. o zgromadzeniach i związkach Bund aktywnie rozpoczął pracę na tym polu, organizując, funkcjonujące już wcześniej jako podlegające kierownictwu partyjnemu, struktury robotnicze. Tworzenie i utrzymanie związków zawodowych wymagały odpowiednich nakładów finansowych. 20 stycznia 1906 r. w Brześciu podczas próby wymuszania pieniędzy na Bund w piekarni Jopka zatrzymano czterech członków Związku Zawodowego Piekarzy Bundu⁵⁴. Jak widać, bundowcy nie stronili się od wymuszania pieniędzy, co czasem skutkowało nieporozumieniami. We wrześniu 1905 r. grodzieński komitet wydał ulotkę w jidysz i po rosyjsku *Do społeczeństwa*, pisząc, że wymuszanie pieniędzy przeczy taktyce partyjnej. Pieniądze należy ofiarować tylko delegatom z pieczęcią partyjną⁵⁵. Bundowców także podejrzewano o przywłaszczenie kasy Szereszewskiego 4 sierpnia 1906 r., twierdzono nawet, iż była to symulacja napadu, gdyż fabryczny kasjer Lapidus należał do partii⁵⁶.

W 1906 r. w guberni grodzieńskiej oficjalnie zarejestrowano 3 związki zawodowe, z których wkrótce Związek Służących Handlowo-Przemysłowych został zamknięty za polityczną niepewność. W 1907 r. działały 4 legalne związki oraz 5 nielegalnych (krawców, drukarzy, cechu igłowego, 2 garbarskie w Skidlu i Świsłoczy)⁵⁷. W Grodnie energicznie działał związek garbarzy (80 członków) na czele z Arją Graberem⁵⁸. Pod koniec października 1906 r. uaktywnił się Grodzieński Socjaldemokratyczny Związek Drukarzy i Intrologatorów na czele z zatrzymanym Rafailem Wejsbraumem. Wśród postulatów związku znalazły się następujące punkty: dokładnie określone wynagrodzenie dla każdego rodzaju pracowników, przywrócenie do pracy robotnika Bałuna oraz odwołanie łamistrajków. Związkowcy walczyli o ośmiogodzinny dzień pracy (w soboty do godz. 14.00), dwutygodniowy urlop, zatrudnienie i zwalnianie za zgodą związku, płacenie i niekaranie za strajk oraz kulturalny stosunek do siebie. Ponadto związek domagał się od właściciela drukarni Dawida Mejlachowicza opłacenia robotnikowi Routensztejnowi trzymiesięcznego okresu chorobowego. W tym czasie jego miejsce miał zająć pracujący za mniejszą stawkę młody chłopak, którego po powrocie Routensztejna Mejlachowicz powinien był zatrudnić na stałe. Swoje postulaty związkowcy zamieścili w ulotce *Do robotników i robotnic Niemeńskiej fabryki* oraz w odezwie *Do wszystkich drukarzy* – 1000 egzemplarzy, które wykryła policja. Bundowski związek nie poprzestawał tylko na słowach – 7 grudnia 1906 r. w drukarni wybito szyby. Była to zemsta za zatrzymanie związkowca Zelika Kaganowicza, który podczas strajku przychodził z postulatami do właściciela fabryki. Wcześniej właściciela drukarni proszono o ingerencję w sprawie uwolnienia zatrzymanego związkowca. W marcu 1907 r.

⁵⁴ LVIA, f. 378, op. 1906, d. 4, OP, k. 63.

⁵⁵ IISH, AYABC 33, ARCH00195, Inv. nr 29, k. 19.

⁵⁶ NHAB u Hrodnie, 366, op. 1, d. 105, k. 478.

⁵⁷ А.Д. Киржниц, 1905. Еврейское..., s. 231, 290, 299.

⁵⁸ *Encyclopedia of the Jewish Diaspora*, vol. 9: Grodno, ed. D. Rabin, transl. J. Landau, B. Unterschatz, Jerusalem 1973, s. 156.

uwolniono Kaganowicza, pozostał jednak pod nadzorem policji. Wkrótce za wpłaconą przez lekarza szpitala żydowskiego Lecha Gaucha kaucję (100 rubli) uwolniono Wejsbrauma. Bundowiec wyjechał z miasta, a sprawę umorzono⁵⁹. 1 stycznia 1907 r. zlikwidowano biuro Białostockiego Związku Pracowników Druku, aresztowano prezesa związku, brzeskiego działacza Dawida Mickuna i Gisza Pantego, którym odebrano pieczętkę oraz 441 bundowskich ulotek wzywających do bojkotu gazety „Rus”⁶⁰. 17 czerwca 1907 r. w Brześciu policjanci Kisiński i Wojna dostarczyli cyrkulowemu nadzorcy Galbergowi Chaima Klejmana z książką pokwitowań. Zatrzymany oświadczył, iż jest niepiśmienny i nie wie, co oznacza pieczętka „Brzeski Związek Zawodowy Stolarzy Bundu”⁶¹. W Brześciu miał też funkcjonować pewien warsztat na zasadach socjalistycznych. Ten, stanowiący dla rewolucjonistów przykład, salon odzieży dla osób zamożnych i żon oficerów prowadziła brzeska „legenda partii”, Fessel Kotlańska „Babcia”. Według relacji robotnic tam nie wyzyskiwano, ponadto było to pierwsze miejsce, gdzie wprowadzono ośmiodzinny dzień pracy⁶².

Kwestia finansowa nabierała ostrego wydźwięku w obliczu pogromów. Zresztą powyższe informacje odnotowują ten punkt w sprawozdaniach finansowych. 16 kwietnia 1905 r. KC Bundu wydał we Lwowie dla zagranicznych sympatyków i członków partii „Odezwe Bundu nawołującą do samoobrony”⁶³. Zbierano zarówno na broń, jak i na pomoc ofiarom zajęć pogromowych. Ciekawy przypadek takiej zbiórki na początku 1908 r. miał miejsce w Słoniemiu. Policja wykryła mieszkanie bundowców, w którym odbywały się próby sztuki Dawida Pińskiego *Rodzina Cwi*, odwołującej się do pogromu kiszyniowskiego i zachęcającej Żydów do stawiania oporu wobec pogromszczyków. Żeby odwrócić podejrzenia od partii, bundowcy prosili znanych w mieście Żydów: kupca Nauma Łozińskiego oraz inteligenta Mojżesza Lewina o oficjalne wynajęcie sali i zagranie spektaklu⁶⁴.

Formy i kierunki agitacji

Do najbardziej znanych form praktyki politycznej Bundu należały demonstracje i strajki, podczas których rozpowszechniano ulotki i prasę bundowską w jidysz, po polsku i rosyjsku. Każdy ośrodek tworzył własną bibliotekę oraz starał się wyrobić własną pieczętkę, co nadawało powagi i wiarygodności lokalnym komitetom i grupom. Zresztą nie zawsze się to udawało, mniejsze ośrodki często zwracały

⁵⁹ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 87, k. 5–11, 29v, 50, 57, 75, 77, 79, 83, 92.

⁶⁰ *Ibidem*, d. 3, k. 26; *ibidem*, d. 126, k. 456v; E. Mendelsohn, *op. cit.*, s. 90–91.

⁶¹ LVIA, f. 378, op. 1907, d. 3, OP, k. 33; NHAB u Hrodnie, f. 587, op. 4, d. 7, k. 3v.

⁶² B. Kotlinsky, *The Bund*, w: *The Encyclopaedia of the Jewish Diaspora*, vol. 2: *Brest Lit(owsk)*, ed. E. Steinman, transl. H. Sidor, Jerusalem 1958, s. 489–492.

⁶³ IISH, AYABC 33, ARCH00195, Inv. nr 2.

⁶⁴ NHAB u Hrodnie, f. 369, op. 1, d. 5, k. 15–16.

się o wysłanie pieczętek lub oznaczonych pieczątką Bundu kartek. Brak pieczętki utrudniał m.in. zbiórkę pieniędzy. Jedna z grup w 1907 r. pisała: „Teraz u nas w Kobryniu jest bardzo źle, ponieważ brakuje pieniędzy, i można było załatwić, ale proszą pokazać pieczętkę...” Proszono zatem o dostarczenie pieczętki z Brześcia, najlepiej rosyjskiej, ale żydowska byłaby równie dobra – konstatowano w liście⁶⁵. W innym liście Brejne Pantol z Kobrynia skarżył się Encie Czechonowicz, że mimo obietnic Brześcia przekazania pieczętki dla kobryńskiej organizacji Enta nie zrobiła tego. Z powodu braku pieczętki ludzie nie chcą wspierać partii finansowo⁶⁶. Zdarzało się, że pieczętki różnych partii zamawiano u tej samej osoby. Latem 1907 r. w Brześciu u Mendela Mandelblata policja trafiła na nowe pieczętki wyrobione dla rewolucyjnych partii oraz formularze zamówień; oprócz socjalistów syjonistów i eserów – dla Kowelskiego Stolarskiego Związku Zawodowego Bundu, Wysokiej-Litewskiej Organizacji Bundu⁶⁷.

Wojna agitacyjna Bundu w czasie rewolucji osiągnęła gigantyczne rozmiary (808 tys. ulotek i broszur)⁶⁸. Ulotki miejscowych grup i komitetów, jak również pisane przez KC, rozdawano przy każdej możliwej okazji, wybierając miejsca nagromadzenia się ludzi (pogrzeby, stołówki, „giełdy” robotnicze, zakłady i warsztaty) zarówno w dzień, jak i w nocy⁶⁹. Agitacja za pomocą ulotek tradycyjnie wzmagała się m.in. przed 1 maja oraz 16 stycznia (rocznica stracenia działaczy I Proletariatu w 1886 r.)⁷⁰. 18 stycznia 1905 r. w Białymstoku aresztowano Hirsza Bursztejna, który rozdawał ulotki KC Bundu *Do Walki*⁷¹. Tę ulotkę rozrzucano także w trakcie demonstracji 18 stycznia 1905 r. w Gródku. Tego samego dnia polską wersję odezwy rozpowszechniano we młynie Dawida Landaua w Grodnie⁷². W sierpniu 1905 r. w Siemiatyczach rozwieszono na latarniach ulicznych ulotki Bundu, we wrześniu – sprawozdania miejscowej grupy o działalności za okres 7 sierpnia – 13 września 1905 r.⁷³ W grudniu w Brześciu ze 150 ulotkami *Towarzysze*

⁶⁵ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 93, k. 1250.

⁶⁶ NHAB u Hrodnie, f. 587, op. 4, d. 8, k. 143–143v.

⁶⁷ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 93, k. 592.

⁶⁸ H.J. Tobias, *op. cit.*, s. 158, 244.

⁶⁹ LVIA, f. 378, op. 1905, d. 8, OP, k. 11–11v.

⁷⁰ W Krynkach 16 stycznia 1905 r. z inicjatywy SDKPiL, aktywnie wsparta przez Bund, demonstracja (nie bez wpływu anarchistów) zamieniła się w zamieszki, co doprowadziło do powstania kilkudniowej kontrolowanej przez rewolucjonistów „Republiki Kryńskiej”, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskijų biblioteka (dalej: LMAVB), RS F-155-285; B. Mark, *Proletariat żydowski w okresie walk styczniowo-lutowych 1905 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1956), nr 17–18, s. 48–54. Mimo wpływu partii tłum kierował się oddolnie, bez jawnych liderów i przywódców, stając się prawdziwym żywiołem rewolucyjnym, P. Laskowski, *Revolution in a Shtetl: Literary Image and Historical Representation*, „Studia Judaica” (2017), nr 1, s. 17–45.

⁷¹ LVIA, f. 378, op. 1905, d. 8, OP, k. 10. Przed rewolucją partia drukowała odezwy do 80 tys. sztuk, z kolei ulotka *Do walki* została wydrukowana w 195 tys. egzemplarzy, A.Д. Киржниц, 1905. *Еспейское...*, s. 71.

⁷² LVIA, f. 378, op. 1905, d. 8, OP, k. 9, 17–17v.

⁷³ *Ibidem*, k. 145; NHAB u Hrodnie, kol. 6, d. 11, k. 44–44v.

i *Obywatele* zatrzymano Chaima Glaza. Odezwę miejscowej organizacji Bundu rozdawał na poczcie.

Do nowych form walki należały występujące w postaci ulotek oraz jako stałe rubryki w prasie bundowskiej „bojkoty” sklepów, warsztatów i przedsiębiorstw oraz „przeprosiny” pracodawców. Ten nowy środek walki robotniczej w Imperium Rosyjskim zapoczątkowany został w Krynkach⁷⁴. Między innymi listy z przeprosinami znaleziono u Ruwima Szapiry w Grodnie⁷⁵. Białostocki Bund wzywał do bojkotu tramwaju, którego obsługę oskarżano o pomoc pogromszczykom⁷⁶. 10 września 1907 r. Związek Zawodowy Piekarzy w Grodnie za nieprzychylenie się do postulatów robotników oraz zwracanie się do policji o pomoc ogłosił bojkot tureckiej piekarni. Związkowcy domagali się ustanowienia dnia wolnego, wypłaty odszkodowania w wysokości 150 rubli, uprzejmego traktowania pracowników, przyjmowania i zwalniania po konsultowaniu się z biurem związku. Następnego wieczoru stójkowy Mickiewicz zauważył na ul. Kupieckiej sześciu młodych związkowców rozklejających oświadczenia związku. W trakcie prześladowania jeden z uciekających, Mikołaj Eklew zginął. Znaleziono przy nim naboje, pieczętkę związku oraz książkę pokwitowań⁷⁷.

Intensywność agitacji wzrastała również wraz z kampaniami wyborczymi do Dumy. Bund oficjalnie bojkotował projekt Dumy Bułyginowskiej oraz wybory do Pierwszej Dumy w 1906 r. 3 września 1905 r. w Białymstoku policja zatrzymała 2 bundowców z ulotkami *Przedstawicielstwo narodowe bez narodu* oraz 12 kartkami z twarzami zamordowanych podczas pogromu⁷⁸. 28 stycznia 1906 r. w Grodnie podoficer Władimir Ławrientiew zatrzymał Jankiela Kilima rozdającego ulotki KC Bundu *Precz z Dumą Państwową*, nawołujące do powstania zbrojnego i powołania Zgromadzenia Ustawodawczego⁷⁹. W marcu 1906 r. grodzieński komitetu Bundu wydał 1500 egzemplarzy krytykującej Dumę ulotki *Ostatni akt komedii przedwyborczej zbliża się*. W odezwie tajne i bezpośrednie głosowanie nazwano „uciskiem”, przypominano, że w kraju wieszano dzieci i staruszków, a samowładztwo „ołowiem i żelazem zabija każdy przejaw życia i szlachetności”, wybory zatem są „niską, haniebną parodią”⁸⁰. W lipcu 1906 r. w Grodnie 20 osób z Bundu i PPS okupowało drukarnię Kramowskiego w celu wydrukowania wzywającego do nieposłuszeństwa obywatelskiego i podpisanego przez znaczną liczbę deputowanych

⁷⁴ А.Д. Киржниц, 1905. *Еврейское...*, s. 295–298; E. Mendelsohn, *op. cit.*, s. 90–91.

⁷⁵ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 85, k. 85v–86v.

⁷⁶ A. Markowski, *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom białostocki 1906 roku*, Warszawa 2018, s. 75. Bojkot odwołano po zwolnieniu 27 pracowników tramwaju podejrzewanych o wsparcie pogromszczyków, Н.М. Майзель, *1905–1907 гг. на Беларусі. Хроніка падзей*, Менск 1934, s. 182.

⁷⁷ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 89, k. 619–620v, 628.

⁷⁸ NHAB u Hrodnie, f. 276, op. 1, d. 13, k. 18.

⁷⁹ NHAB u Hrodnie, f. 124, op. 44, d. 733, k. 1–1v, 8; *ibidem*, f. 366, op. 1, d. 86, k. 1–11, 13.

⁸⁰ IISH, AYABC 33, ARCH00195, Inv. nr 29, k. 19; NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 89, k. 64.

zmuszonej do rozejścia się Dumy Apelu Wyborgskiego⁸¹. 8 miesięcy aresztu dostał Szaja Sajewicz za to, że w marcu 1906 r. rozdawał wzywające do bojkotu Dumy ulotki w synagodze w Słonimiu⁸², z kolei na rok twierdzy skazano Fewela Melameda za publiczne odczytanie tejsze odezwy w grudniu w Wysokiem Litewskim⁸³.

Natomiast w agitacji wyborczej do Drugiej Dumy Bund uczestniczył aktywnie. Robotników żydowskich i Bund z guberni grodzieńskiej reprezentował Samuił Gożanski, który jednak nie dostał się do Dumy⁸⁴. Włodzimierz Medem wspominał, że podczas kampanii wyborczej Gożanskiego w Grodnie występował na zebraniu w obecności policyjnego inspektora. W obawie jednak o zatrzymanie Medema wyprowadzono przez tylne wejście, wyważając zamknięte drzwi⁸⁵. 3 stycznia 1907 r. w Skidlu znaleziono ulotki KC Bundu *Platforma wyborcza*, zachęcające do głosowania – nie według narodowości, ale partyjności – na rosyjską socjaldemokrację⁸⁶. W Białymstoku w związku z wyborami regularnie odbywały się zgromadzenia w taniej stołówce. Na takich zebraniach była obecna policja, więc bundowcy dyskutowali w jidysz. Równoległe Bund agitował na ulicach, wskutek czego na listy wyborcze trafili członkowie partii: Zuśka Bril i Chaim Mendel Alperowicz. Aktywność Bundu na tym polu niepokoiła władze. Na początku 1907 r. u tymczasowego generała-gubernatora Białegostoku odbyło się spotkanie, na którym postanowiono przeprowadzić rewizje u bundowców w celu ustalenia ich powiązań z wyborcami do Dumy. 21 stycznia 1907 r. w stołówce zatrzymano 20 bundowców⁸⁷.

Rozwiązanie Drugiej Dumy Bund przyjął z oburzeniem. W związku z procesem sądowym nad frakcją socjaldemokratów w Dumie KC zalecał organizowanie strajków, przyjmując odpowiednie rezolucje w lokalnych komitetach, oraz dalszej walki wyborczej. We wrześniu 1907 r. w Brześciu zatrzymano Abrama Szewacha z 17 ulotkami KC Bundu, zawierającymi apel o głosowanie na socjaldemokratów podczas wyborów do Trzeciej Dumy⁸⁸. W ogłoszeniu brzeskich bundowców (listopad 1907) czytamy: „Wyrażając swój protest przeciwko rządowej likwidacji Frakcji Socjaldemokratycznej Drugiej Dumy Państwowej, organizacja «Bundu» ogłasza jednodniowy strajk polityczny w dzień rozprawy sądowej i apeluje do wszystkich robotników i sympatyków przyłączyć się do niej”⁸⁹.

⁸¹ По краю, „Северо-Западный Голос” (1906), nr 193, s. 3.

⁸² LMAVB, RS F-155-490, k. 28.

⁸³ *Ibidem*, k. 30-30v.

⁸⁴ Bundowcy z guberni grodzieńskiej mieli dość rozległe kontakty. W papierach odebranych członkowi Łotewskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej, deputowanemu Dumy Jānisowi Ozolsowi, znaleziono napisaną przez Josela Łapowika „Włodzimierza” rezolucję Siemiatyckiej Organizacji Bundu z zaręczeniem poparcia, NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 93, k. 181.

⁸⁵ В.Д. Медем, *op. cit.*, s. 348-349.

⁸⁶ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 94, k. 22.

⁸⁷ NHAB u Hrodnie, f. 1066, op. 1, d. 3, k. 22b, 27a, 31v.

⁸⁸ LVIA, f. 378, op. 1907, d. 12, OP, k. 54v-55.

⁸⁹ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 95, k. 720, 728.

Odbiorcy

Bundowska agitacja była skierowana przede wszystkim do proletariatu oraz rzemieślników żydowskich. Materiały archiwalne zawierają szereg przykładów rozdawania ulotek, przechowywania literatury, flag, pieczętek, korespondencji w Białymstoku, Brześciu, Grodnie, Kobryniu, Krynkach, Wołkowysku, Prużanie, Różanie, Słonimiu, Sokółce, Świsłoczy, Wysokiem Litewskim⁹⁰. Usiłowano zorganizować także nieżydowski proletariat⁹¹. W Grodnie w lipcu 1905 r. Bund kierował zakończonymi sukcesem strajkami w 3 cegielniach (ok. 200 nie-Żydów)⁹², z kolei o powodzeniu strajku w fabryce Szereszewskiego informowała ulotka w jidysz *Do wszystkich grodzieńskich robotników i robotnic*⁹³.

W trakcie rewolucji Bund koordynował również działalność organizacji wojskowo-rewolucyjnych. Stopniową propagandę wśród wojska rozpoczął od 1899 r., nie tylko rozpowszechniając ulotki, ale wysyłając materiały propagandowe do wojskowych pocztą. Adresatami byli przeważnie oficerowie piechoty oraz artylerii. Liczba ulotek na jeden pułk pod koniec 1905 r. dochodziła nawet do 3500 egzemplarzy. W Grodnie w tym kierunku Bund działał obok PPS oraz Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (SDPRR). Pracą Grodzieńskiej Wojskowo-Rewolucyjnej Organizacji (GWRO), składającej się z samych żołnierzy, kierowała centralna masówka, która zbierała się raz w tygodniu i składała się z delegatów jednostek wojskowych. Jednostki z kolei miały własne mniejsze masówki. W okresie wiosna-lato 1905 r. odbyły się 4 spotkania (50–110 osób), z udziałem podoficerów. Dyskutowano o chłopach, wojnie, marynarzach, wydarzeniach w Łodzi i Odessie, Dumie i Zgromadzeniu Ustawodawczym. Rozpowszechniano drukowane przez GWRO w liczbie 1200–1500 egzemplarzy 4 pisma ulotne: *O Wojnie, O bieżącej sytuacji (postulaty żołnierzy), O powstaniu marynarzy oraz Towarzysze-żołnierze*. Materiały rozpowszechniali bundowscy oraz „bardziej świadomi” żołnierze⁹⁴, wywieszając je w koszarach, toaletach, a nawet na samowarach w stołówkach.

⁹⁰ *Ibidem*, d. 102, k. 70, 71, 119, 132, 153; *ibidem*, d. 423, k. 263–264v; *ibidem*, f. 587, op. 4, d. 5, k. III–IIIv, 15v; *ibidem*, f. 366, op. 1, d. 93, k. 181.

⁹¹ Organizacja Bundu w Słonimiu w styczniu 1905 r. utworzyła Komisję Specjalną, która koordynowała walkę robotników chrześcijan. W czasie strajku w fabryce zapalek Dubinbauma robotnicy chrześcijańscy odmówili przystąpienia do pracy po tym, jak właściciel zgodził się uwzględnić tylko ich żądania, negując postulaty robotników Żydów. W innych miastach partia również starała się rozpowszechnić swoje wpływy na chrześcijański proletariat, *Historia Ogólno-Żydowskiego Związku...*, s. 294.

⁹² *Ibidem*, s. 248; *Бунд в Беларусі...*, s. 217.

⁹³ IISH, AYABC 33, ARCH00195, Inv. nr 29.

⁹⁴ W sprawozdaniach policyjnych regularnie figurują listy rekrutowanych do wojska członków partii politycznych. Na przykład spośród 8 białostockich bundowców wciągniętych do wojska w 1906 r. Berko Fejgin trafił do Grodna, NHAB u Hrodnie, f. 588, op. 1, d. 11, k. 119. O narastaniu nastrojów pogromowych mieszkańców Białegostoku poinformowali żołnierze Żydzi, Ch.Z. Goldberg, *Tales of Bialystok. A Jewish Journey from Czarist Russia to America*, transl. Ph. Goldberg Ross, Rootstock Publishing 2017 (wydanie elektroniczne na Kindle).

U żołnierza Lejby Cypina w marcu 1906 r. w Grodnie znaleziono wydrukowane przez Bund pisemko „Soldackaja Pamiatka” oraz sprawozdanie finansowe GWRO⁹⁵. Narastające niezadowolenie ze stosunku oficerów, złego wyżywienia i umundurowania, podsycane informacjami o buncie żołnierzy w Kronsztadzie oraz agitacją rewolucyjną, doprowadziło w listopadzie 1906 r. do buntu grodzieńskich artylerzystów. GWRO umieściła 32 żądania żołnierzy w wydrukowanej przez Bund następnego dnia ulotce. Zaczęły się aresztowania, w ciągu kolejnych dni Bund organizował zgromadzenia oraz wydał odezwę. Kilka dni później zbuntowali się żołnierze pułków piotrozawodzkiego, wiackiego oraz kobrińskiego. Mimo że nie udało się wywołać powstania, na początku grudnia buntował się praktycznie cały grodzieński garnizon⁹⁶.

Jewgenij Bielińskij z Wileńskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii latem 1906 r. szacował zasięg wpływu GWRO na ok. 10 tys. osób. W przededniu I wojny światowej tyle samo żołnierzy stacjonowało w twierdzy brzeskiej – ważnym strategicznie punkcie obronnym Imperium Rosyjskiego. Bund wspierał miejscową Grupę Żołnierzy Socjaldemokratów⁹⁷. Między innymi w grudniu 1905 r. za rozpowszechnienie ulotek wśród wojska aresztowano 2 bundowców⁹⁸. W raportach do grodzieńskiego gubernatora z drugiej połowy 1906 r. brzeski policmajster A. Sokołow pisał, że miasto szybko rozrasta się, z tego powodu obrzeża Brześcia praktycznie pozostają bez nadzoru policyjnego. Właśnie dlatego „będąca prześladowana w mieście przez funkcjonariuszy policji młodzież żydowska dąży do ulokowania się w przedmieściach...” Szczególną uwagę zwracał na zabezpieczenie dróg wiodących do twierdzy, gdzie rewolucjoniści aktywnie szerzyli rewolucyjną propagandę wśród żołnierzy, organizując ponadto własne spotkania⁹⁹. W związku z tym prosił o utworzenie 12 nowych punktów ochronnych oraz przydzielenie 24 nowych policjantów¹⁰⁰. Skutkiem propagandy w twierdzy stał się masowy bunt artylerzystów na początku lipca 1906 r. Wówczas aresztowano ponad 500 osób¹⁰¹. W raporcie z 20 czerwca 1907 r. Sokołow zapisał, że różne elementy rewolucyjne wciąż przybywają do miasta, czemu sprzyjają rozbudowana siatka kolejowa oraz sytuacja w sąsiednich regionach (wprowadzenie stanu wojennego w Białymstoku

⁹⁵ LVIA, f. 378, op. 1906, d. 4, OP, k. 88.

⁹⁶ Zob. Ё. Петровский-Штерн, *Евреи в русской армии 1827–1914*, Москва 2003, s. 240–294; J. Bushnell, *Mutiny Amid Repression. Russian Soldiers in the Revolution of 1905–1906*, Bloomington 1985, s. 93–96.

⁹⁷ *Encyclopedia...*, s. 155; NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 85, k. 87v; А.Д. Киржниц, *1905. Еврейское...*, s. 130–131.

⁹⁸ NHAB u Hrodnie, f. 1, op. 27, d. 2865, k. 1, 4.

⁹⁹ W kulminacyjnym momencie rewolucji Bund rozpatrywał nawet wybór Szlomy Sznajdera na komendanta twierdzy, lecz jeden z najbardziej lubianych lokalnych liderów zdecydowanie odmówił, B. Kotlinsky, *op. cit.*, s. 489–492.

¹⁰⁰ NHAB u Hrodnie, f. 2, op. 25, d. 1155b, k. 16–19, 22.

¹⁰¹ *Революция 1905–1907 гг. в России. Документы и материалы*, cz. 2, ks. 3, ред. А.В. Пясковский, Москва 1963, s. 476, 478.

i Królestwie Polskim), stan wzmocnionej ochrony (powiaty prużański i kobryński). Związany z Białą Podlaską, Siedlcami i Warszawą Brześć „całkowicie żyje życiem owego kraju”, gdzie ponownie narasta ruch rewolucyjny. Dodawał, że istnieje ryzyko wybuchu niepokojów, gdyż w mieście stacjonuje dużo żołnierzy mających różne kontakty z mieszkańcami miasta¹⁰². Kontakty z żołnierzami bundowcy posiadali i w innych miejscowościach. W Białymstoku w sierpniu 1906 r. wykryto pięcioosobową grupę bundowców współpracującą z miejscową WRO¹⁰³. Jesienią 1907 r. na 8 miesięcy więzienia skazano 2 bundowców rozdających ulotki stacjonującym w Wołkowysku żołnierzom¹⁰⁴.

Agitacja bundowców zahaczała także o chłopów, przeważnie Białorusinów¹⁰⁵ i Polaków. Włościanie różnie reagowali na działalność rewolucyjną. Świadczy o tym m.in. sprawa chłopów ze wsi Kabaki i Rewejki, którzy na przełomie 1905 i 1906 r. wystosowali list do gubernatora dotyczący wypędzenia z tych miejscowości Żydów: Jankiela-Mejera Goldberga i Beniamina-Moćki Kronsztadta. W kopii postanowienia zgromadzenia wiejskiego z 26 listopada 1906 r. napisano, że Żydzi wraz z rodzinami osiedlili się niedawno i „przeszkadzali naszym dobrym stosunkom z naszym ziemianinem swoją propagandą wśród nas, czym szkodzą nam i powodują straty...”¹⁰⁶ Takie nastroje powodowane były częściowo dość aktywną i nieraz skuteczną propagandą Bundu. Naczelnik straży ziemskiej drugiej dzielnicy powiatu kobryńskiego pisał, że Żydzi służą za pośredników między ziemiaństwem a chłopstwem, przywożą wiadomości z innych miejsc, w każdej wsi „karczma żydowska jest «klubem» wiejskich polityków i mostem pojawienia się legend politycznych”¹⁰⁷. 30 stycznia 1906 r. w Zelwie zatrzymano chłopą Antona Głuszenia, który miał 38 ulotek Bundu *Do brata-chłopa*. Został skazany na rok twierdzy za rozpowszechnianie ich w okolicznych wsiach¹⁰⁸. Do guberni tobolskiej w tym samym okresie został wysłany członek kryńskiej organizacji Bundu, Iwan Ustinowcz, który skutecznie namawiał chłopów z włości kryńskiej, małobrzostowickiej i gołyńskiej do działań przeciwko własności prywatnej ziemian i odmowy płacenia podatków¹⁰⁹. Latem 1906 r. gubernator relacjonował do Wilna, że w powiecie brzeskim Bund aktywnie rozpowszechnia nawołujące do zajęcia majątków przez chłopów ulotki¹¹⁰.

¹⁰² NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 95, k. 645–646.

¹⁰³ P. Korzec, *Pół wieku dziejów ruchu rewolucyjnego Białostoczczyzny 1864–1914*, Warszawa 1965, s. 253.

¹⁰⁴ NHAB u Hrodnie, f. 369, op. 1, d. 29.

¹⁰⁵ „Wychowankami organizacji bundowskich” byli przyszli znani białoruscy działacze socjalistyczni: Dymitr Żyłunowicz i Dymitr Czarnuszewicz, У. Ігнатойскі, *Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XIX сталяцця. Лекцыі, чыт. студэнтам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэту*, Менск 1925, s. 196.

¹⁰⁶ NHAB u Hrodnie, f. 1, op. 27, d. 2854, k. 1–2.

¹⁰⁷ NHAB u Hrodnie, f. 18, op. 1, d. 446, k. 143–143v.

¹⁰⁸ LVIA, f. 378, op. 1906, d. 4, OP, k. 48; LMAVB, RS F-155–490, k. 27.

¹⁰⁹ NHAB u Hrodnie, f. 1, op. 27, d. 2860, k. 5–7v, 45, 45.

¹¹⁰ LVIA, f. 378, op. 1906, d. 14, OP, k. 84v.

Zachowały się informacje, że chłopci z tego powiatu proponowali nawet swój udział w samoobronie żydowskiej¹¹¹.

Przestrzeń publiczna

W latach rewolucji wzrosło znaczenie miejskiej żydowskiej sfery publicznej, w której kształtował się nowy styl komunikacji i zachowań politycznych Żydów¹¹². Były to teatry¹¹³, herbaciarnie i tanie stołówki, w których rewolucjoniści dyskutowali kwestie społeczno-polityczne, wymieniając się prasą i ulotkami. Oddolny opór władzy przejawiał się także w „okupowanych” przez bundowców synagogach, niemalże idealnych miejscach publicznych do masowego przekazu informacji swoim rodakom. Żydzi nie tylko czuli się tam bezpiecznie, ale też odczuwali solidarną więź moralną, która pozwalała na otwarte dyskutowanie palących spraw¹¹⁴. Owe żydowskie „fora” znajdowały się praktycznie w każdej większej miejscowości w guberni. Między innymi improwizowana manifestacja w grodzieńskiej synagodze odbyła się 31 marca 1905 r.¹¹⁵ Według wspomnień P. Sapożnikowa w Kobryniu siły Bundu były porównywalne z socjalistami syjonistami, a dyskusje obydwu partii często odbywały się w synagodze. W czasie ogłoszenia Manifestu carskiego jesienią 1905 r. w wypełnionej synagodze powieszono transparenty obu partii¹¹⁶. Naczelnik grodzieńskich żandarmów, gen. Nikołaj Pacewicz w telegramie do dowódcy Samodzielnego Korpusu Żandarmów rtm. Bałabanowa wskazywał, że po ogłoszeniu manifestu wieczorem żydowscy rewolucjoniści okrążyli więzienie i śpiewali pieśni rewolucyjne, raniąc stróża. Następnego wieczoru w synagodze ogłoszono wspólne działania wszystkich partii rewolucyjnych w celu zbrojnego oporu wobec władzy do momentu wyzwolenia więźniów politycznych oraz wywalczenia od rządu swobód¹¹⁷. 15 stycznia 1907 r. w trakcie pożaru synagogi w Krynkach na jej strychu znaleziono ok. 100 kg czcionki drukarskiej (rosyjskiej, polskiej i jidyszowej), pudło z nabojami do Browninga oraz żołnierską

¹¹¹ Л.Н. Майзель, *op. cit.*, Минск 1934, s. 301.

¹¹² Klasyczna prasa o powstawaniu burżuazyjnej sfery publicznej: J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied–Berlin 1962; o proletariackiej: O. Negt, A. Kluge, *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt 1972; o Warszawie: S. Ury, *op. cit.*, s. 141–171.

¹¹³ W białostockim teatrze „Harmonia” w grudniu 1905 r. w trakcie sztuki *Żydzi* rewolucjoniści wykrzykiwali hasło „Niech żyje samoobrona”, wywieszając czarne i czerwone flagi, *Справочный календарь по городу Белостоку на 1913-й год*, сост. О.Э. Фон-Хартен, Белосток 1913, s. 86.

¹¹⁴ B. Mark, *Proletariat żydowski w okresie walk styczniowo-lutowych 1905...*, s. 46.

¹¹⁵ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 85, k. 87v.

¹¹⁶ P. Sapożnikov, *The Revolutionary Movement in Kobrin 1904–1905*, w: *Book of Kobrin. The Scroll of Life and Destruction*, transl. N. Avidan, A. Perry, ed. F. Landers et al., San Francisco 1992, s. 140.

¹¹⁷ NHAB u Hrodnie, kol. 7, d. 5, k. 2–3.

szaszkę¹¹⁸. 19 marca 1907 r. w brzeskiej szkole religijnej Talmud-Tora im. Chaima Sołowiejczyka przy ul. Długiej 85 podczas zgromadzenia zatrzymano 29 osób (w tym 11 kobiet) w wieku 17–22 lat. Natrafiono na projekt statutu związku zawodowego drukarzy, list o zjeździe Bundu, rewolwer Lefauchaux i naboje¹¹⁹. Jesienią 1908 r. w Słonimiu w miejscowej Talmud-Torze odbyło się jubileuszowe spotkanie Bundu, połączone z uroczystą kolacją. Śpiewano m.in. *Marsylianke* oraz ogłoszono antycarskie hasła¹²⁰.

Powstawały także „kluby” partyjne, związane przeważnie z obiektami gastronomicznymi. Medem wspominał, że stołówka żydowska w Kijowie stała się miejscem „duchowej komunikacji” oraz klubem, gdzie tworzyła się opinia publiczna¹²¹. W Kobryniu klub, którego liderem był Icchak Pinczuk, znajdował się w herbaciarni w domu Natke Fidkesa¹²². 24 kwietnia 1905 r. w Brześciu w herbaciarni niedaleko dworca zatrzymano 6 bundowców z ulotkami¹²³, natomiast 17 grudnia 1905 r. w taniej stołówce żydowskiej – Berka Zająca, który wyrzucił 12 ulotek Bundu *Do wszystkich*. 19 grudnia 1905 r. w tejże stołówce zebrało się ok. 50 młodych Żydów w celu czytania odezw. Zatrzymano Borucha Portnoja z ulotkami *Do wszystkich, Towarzysze i obywatele, Do wszystkich żołnierzy Twierdzy Brześć-Litewskiej*. Po zapłaceniu kaucji 2000 rubli został zwolniony i wyjechał z miasta¹²⁴. 20 stycznia 1906 r. zatrzymano Sendera Trejgera i Berka Feldmana, którzy otworzyli herbaciarnię służącą jako miejsce spotkań brzeskiej organizacji. 3 lutego w bundowskiej herbaciarni Reszesa w Brześciu przy ul. Białostockiej wraz z grupą osób posiadających literaturę zatrzymano Mordka Lutemberga z listami miejscowej organizacji do pińskiej, zawierającymi prośbę o pomoc dla towarzyszy w brzeskim więzieniu. Zgromadzeni omawiali wysłanie delegatów do Pińska¹²⁵. W marcu 1907 r. Sender-Mordko Trejger i Berko-Lejba Feldman zostali oskarżeni o przynależność do brzeskiej organizacji Bundu. Według policji koordynowali działalność związku zawodowego stolarzy oraz opiekowali się herbaciarnią, w której odbywały się spotkania związku. Do winy się nie przyznali¹²⁶. W 1908 r. Aron Byeński, który przechowywał broń partyjną, zostawił pierwszomajowe ulotki w kuchni żydowskiego szpitala w Słonimiu¹²⁷.

W warunkach konspiracji masowe zgromadzenia łatwiej było organizować na otwartych przestrzeniach, z dala od centrum miasta: na cmentarzach, w parkach i lasach podmiejskich (Pyszki w Grodnie, Zwierzyniec w Białymstoku).

¹¹⁸ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 102, k. 29–29v.

¹¹⁹ *Ibidem*, op. 1, d. 95, k. 232–234.

¹²⁰ NHAB u Hrodnie, f. 369, op. 1, d. 5, k. 30.

¹²¹ В.Д. Медем, *op. cit.*, s. 118.

¹²² P. Sapozhnikov, *op. cit.*, s. 139.

¹²³ LVIA, f. 378, op. 1905, d. 8, OP, k. 56.

¹²⁴ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 93, k. 241, 247.

¹²⁵ LVIA, f. 378, op. 1906, d. 4, OP, k. 27, 28, 45–45v.

¹²⁶ *Ibidem*, op. 1907, d. 44, OP, k. 2.

¹²⁷ NHAB u Hrodnie, f. 369, op. 1, d. 5, k. 19–19v.

W Siemiatyczach młodzież bundowska zwyczajnie zbierała się w starym parku, w którym – według doniesienia rtm. A. Naumowa gubernatorowi – 16–17 września 1907 r. doszło do zamieszek z policją. W trakcie jednego ze zgromadzeń policja zaczęła przeszukiwać kieszenie wszystkich spotkanych w okolicach parku Żydów. Przy wyjściu z parku policjant Radziszewski uderzał niektórych kijem. Pogłoski o tym, że policja bije Żydów, błyskawicznie rozeszły się po miasteczku. W wyniku żywiołowej mobilizacji ok. 200 osób zaatakowało policję, kilka osób zostało rannych. Następnego dnia bundowcy zablokowali koszary policjantów, którzy jednak wydostali się przez tylne drzwi i schowali się w okolicznych wsiach. Policjantowi Gierasimowi udało się dostać do domu wieczorem dzięki włożeniu sukienki. Po tym, jak następnego dnia zabrano broń strażnikowi Christiniukowi, do miasteczka ściągnięto wojsko. W zaistniałej sytuacji Naumow krytykując podwładnych, dodawał na ich usprawiedliwienie, iż miejscowa policja potrzebuje dodatkowych 59 rewolwerów. Owe uzbrojenie wzmocni wśród policjantów poczucie pewności siebie, gdyż sama broń biała nie wystarcza do pilnowania porządku¹²⁸.

Bodajże najciekawszą formą masowych spotkań rewolucjonistów były „birże” – „giełdy” robotnicze¹²⁹. Według bundowskiego historyka Mosze Rafesa ruch rewolucyjny tę formę walki zawdzięcza tradycjom niektórych fachów. Malarze, stolarze, murarze mieli własne uliczne giełdy cechowe, dokąd przychodzili pracodawcy, żeby wynająć robotników. Wówczas umowę o pracę i regulowanie opłaty zawierano publicznie. Pod koniec XIX w. kasy strajkowe zaczęły wykorzystywać takie miejsca w celach propagandowych. Stopniowo tę taktykę przejęły struktury partyjne, dając początek masowej „birży” Bundu¹³⁰. „Giełdy” robotnicze istniały praktycznie we wszystkich większych miejscowościach strefy osiedlenia¹³¹. W stolicy guberni w latach 1898–1899 pierwsze konspiracyjne żydowskie „giełdy” robotnicze funkcjonowały na ul. Klasztornej, obok fabryki Szereszewskiego¹³². Taktykę okupowania przestrzeni miejskiej przejęły niemalże wszystkie partie rewolucyjne w regionie. Ulice i skrzyżowania, place i skwery były dla proletariatu „i szkołą walki klasowej i rewolucyjnej, i kursami dla przygotowania agitatorów i propagandystów, i kancelarią związków zawodowych, i klubem, i wszystkimi instytucjami, których potrzebował wówczas ruch robotniczy”¹³³. Tylko takie miejsca mogły połączyć robotników wszystkich zawodów, narodowości i orientacji politycznych, często pracujących w znajdujących się daleko od siebie zakładach i warsztatach. Pełniły one rolę „biura”, które wprowadzało nowicjuszy do ruchu rewolucyjnego.

¹²⁸ NHAB u Hrodnie, f. 2, op. 25, d. 1169, k. 22–25v.

¹²⁹ Szerzej zob. A. Łaniewski, „Giełdy” robotnicze w Imperium Rosyjskim jako fenomen rewolucji 1905 roku, „Dzieje Najnowsze” (2019), nr 1, s. 5–28.

¹³⁰ М. Рафес, *Очерки по истории Бунда...*, s. 123–124.

¹³¹ Podobną rolę dla rewolucyjnej młodzieży żydowskiej w Nowym Jorku pełniły Rutgers Square oraz szereg ulic East Side, T. Michels, *op. cit.*, s. 89–90.

¹³² B. Szuszkiewicz, *op. cit.*, s. 516.

¹³³ А.Д. Киржниц, 1905. *Еврейское...*, s. 112–113.

Tam działalność prowadziły również związki niemające własnych pomieszczeń. Do uczęszczania na „birże” zobowiązani byli „sekretarze” związków zawodowych. Lider Bundu określał „birże” jako miejsce, „w którym masa ludzka przeobrażała się w zbiór indywidualności, a indywidualności – w przekonanych bojowników”¹³⁴. W 1907 r. na międzynarodowym socjalistycznym kongresie w Stuttgarcie żydowscy socjaliści oświadczyli, że ruch robotniczy poprzez „giełdy” tworzy się według „prawa do zajęcia”¹³⁵.

Jednym z postulatów partii w połowie 1905 r. było organizowanie regularnej „birży” i zgromadzeń ulicznych (w miarę możliwości) w konkretne dni we wszystkich podległych komitetowi grodzieńskiemu miejscowościach¹³⁶. W okresie rewolucji funkcję wspólnej „giełdy” rewolucjonistów pełnił pl. Paradny. Na skwerze przy placu masowo zbierała się młodzież żydowska, która miała swój punkt przekazywania literatury – kiosk z wodą selcerską. Policja próbowała zakazać „giełdy”, ponieważ wraz z nadejściem wiosny spodziewała się bardziej masowych i częstszych zgromadzeń. Ponadto właśnie tam latem 1906 r. wśród tłumu robotników udało się schować zabójcy płk. Nikołaja Gribojedowa. Pewnego razu na „giełdzie” policja zastrzeliła robotnika¹³⁷. Do podobnych ekscesów doszło w mieście nad Bugiem. Wieczorem 7 maja 1906 r. w trakcie rozpędzania „giełdy” na najbardziej ruchliwej miejskiej ul. Szosejnej został zabity przystaw Aleksandr Ter-Oganesow¹³⁸.

W Białymstoku „giełda” znajdowała się przy ul. Suraskiej, o której ówczesny gubernator Michaił Osorgin pisał: „budynki, które je okrężały i cała dzielnica miały dużo przejściowych dziedzińców i składały się na taki labirynt, że nawet w dzień można było łatwo się schować”¹³⁹. „Giełdy” zwykle zbierały się wieczorem, po pracy oraz kolacji. Przeważnie wyznaczano konkretny dzień i godzinę. Paweł Korzec pisał, że w Białymstoku „giełdy” zbierały się w każdy piątkowy wieczór¹⁴⁰. Wedle bundowców podczas pogromu białostockiego latem 1905 r. pierwsze strzały padły właśnie w kierunku „giełdy”¹⁴¹. Ulica Suraska stała się „areną gorących dyskusji”. Jeden z uczestników tych wydarzeń relacjonował, że anarchiści w czasie stałych debat publicznych zmusili bundowców do przeniesienia stamtąd swojej legendarnej „giełdy” do bogatszych dzielnic¹⁴². Anarchista Juda Grossman-Roszczin zaznaczał, że nawet w trakcie pogromu żydowskiego latem 1906 r. żołnierzom

¹³⁴ В.Д. Медем, *op. cit.*, s. 143.

¹³⁵ Бунд. Документы..., s. 734.

¹³⁶ ННАВ у Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 85, k. 88.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 551–552; *ibidem*, d. 91, k. 159–161.

¹³⁸ Л.Н. Майзель, *op. cit.*, s. 265.

¹³⁹ М.М. Осоргин, *Воспоминания или что я слышал, что я видел и что я делал в течение моей жизни 1861–1920*, Москва 2009, s. 603.

¹⁴⁰ P. Korzec, *Pół wieku...*, s. 283.

¹⁴¹ Ulotka białostockiego socjaldemokratycznego komitetu Bundu z sierpnia 1905 r., *Krew, znowu krew...*, IISG, AYABC 25, Inv. nr 21.

¹⁴² Белосточанин, *Из истории анархического движения в Белостоке*, w: *Альманах. Сборник по истории анархического движения в России*, Париж 1909, s. 11–12.

nie udało się spacyfikować tej ulicy¹⁴³. O jej sile i znaczeniu świadczą również dokumenty policyjne. W lipcu 1906 r. Departament Policji rozkazał naczelnikowi miejscowej ochrony, rtm. Piotrowi Fulonowi, „oczyścić” tę „główną twierdzę rewolucjonistów, zwłaszcza anarchistów, bezczelność których ostatnimi czasy sięgnęła takiego poziomu, że administracja zmuszona została do wydania rozporządzenia o zdjęciu z tej dzielnicy wszystkich posterunkowych w związku ze stałymi aktami terrorystycznymi”. W odpowiedzi Fulon stwierdził, że wcześniej rzeczywiście tak było, ale obecnie ulicę patrolowały oddziały wojskowe¹⁴⁴.

W Słonimiu z kolei latem „giełda” mieściła się na nabrzeżu Kanału Ogińskiego, zimą i jesienią przenosiła się na jedną z centralnych ulic. Bundowcy mieli własne kioski z wodą selcerską, papierosami lub słodyczami, gdzie zawsze można było otrzymać potrzebną informację, bibułę itd. Maksymalista Iosif Żuk-Żukowski (właśc. Jan Plasten) wspominał, że „giełda” była „zawsze wrząca, dzielna i głośna jak pszczele ul wiosną. Twarze młode, radosne, uduchowione, pełne bojowej gotowości i ofiarności”. Ponadto krok po kroku „zdobywała ulicę, a z nią i prawa obywatelskie”, dlatego mieszkańcy miasta spoglądali na nią jak na typową instytucję społeczną¹⁴⁵. Podzielałam zdanie amerykańskiej badaczki, według której „birże” stały się „kulminacją walki kultur rewolucyjnych o zdobycie przestrzeni publicznej”¹⁴⁶.

Bundowcy lawirowali między konspiracyjnymi oraz legalnymi miejscami spotkań, które były dla nich częścią kultury rewolucyjnej. Siatka tajnych miejsc, pseudonimy partyjne dawały poczucie budowania nowego społeczeństwa¹⁴⁷. Aby bronić własnych pozycji oraz szerzyć agitację, uczestniczyli też w innych zgromadzeniach. 11 grudnia 1905 r. w Brześciu z inicjatywy urzędników odbyło się spotkanie, które miejska inteligencja zorganizowała w celu „udowodnienia mieszkańcom bankructwa programu Bundu oraz innych skrajnych partii”. Spotkanie miało miejsce w Sali Szwajcarskiej. W imieniu kadetów wystąpili doktorzy Szyrowkow i Kriestnikow, aczkolwiek dominowali „radykałowie”. W imieniu socjaldemokratów przemawiał nauczyciel żydowskiej szkoły Gdal Wajnsztejn. Krytykując obecność na sali policji, zaproponował zaśpiewać marsz żałobny ku czci rewolucjonistów. Doktor Szejnberg z kolei namawiał do strajku powszechnego. W trakcie spotkania śpiewano *Marsyliankę* oraz machano małymi czerwonymi flagami. Na salę przedostali się także żydowscy robotnicy i dorożkarze, którzy zorganizowali zbiórkę pieniędzy¹⁴⁸.

¹⁴³ И. Гроссман-Рошин, *Думы о былом (Из истории белостоцкого, анархического, „чернознаменского” движения)*, „Былое. Журнал, посвященный истории освободительного движения” (1924), № 27–28, s. 174.

¹⁴⁴ P. Korzec, *Pół wieku...*, s. 282.

¹⁴⁵ А. Левандовский, *op. cit.*, s. 106–107.

¹⁴⁶ I. Shtakser, *op. cit.*, s. 8.

¹⁴⁷ S. Ury, *op. cit.*, s. 96–105.

¹⁴⁸ NHAB u Hrodnie, f. 2, op. 25, d. 1390.

Represje i solidarność

Historia każdej rewolucji jest także opowieścią o represjach. O skali terroru państwowego wobec bundowców świadczą liczne przykłady aresztowań i rewizji rewolucjonistów. Przytoczę tylko niektóre z nich. Tuż przed rewolucją ruch rewolucyjny Grodzieńszczyzny był osłabiony aresztami. W maju 1904 r. grodzieńska policja zatrzymała Borucha Finkielsztejna. W jego mieszkaniu znaleziono ogromną ilość literatury, 2 pieczętki Bundu po rosyjsku i jidysz oraz czerwony sztandar z napisem w jidysz „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się! Niech żyje 1 marca! Niech żyje wolność polityczna! W jedność siła robotników!”, ok. 100 egzemplarzy ulotek z różnych miast imperium oraz sprzęt drukarski. Finkielsztejna skazano na rok twierdzy¹⁴⁹. 16 stycznia 1905 r. podczas rewizji w mieszkaniu bednarza Arona Cukermana doszło do aresztowania 61 osób. Przy pomocy siatki agentów¹⁵⁰, w trakcie licznych rewizji, w styczniu 1905 r. aresztowano praktycznie cały białostocki komitet Bundu, m.in. wykryto 18 rewolwerów oraz rakiety przeznaczone do sygnalizowania robotnikom z barykad otwarcia ognia w stronę żołnierzy w czasie planowanej przez partię demonstracji, a także pieczętki Bundu. 27 stycznia w Sokółce koło domu aresztanckiego zatrzymano rozmawiającego z osobami o zamieszkach w Krynkach Szaję Szarbińskiego. 16 marca w Białymstoku podczas zgromadzenia Bundu aresztowano 27 osób. Wkrótce na zebraniu na ul. Sołdackiej zatrzymano 36 bundowców. 12 czerwca w Grodnie aresztowano Nochima Cybulskiego, w którego mieszkaniu znaleziono ponad 1500 nowych ulotek KC Bundu *Bądźcie gotowi*. W sierpniu aresztowano podejrzanego o założenie prużańskiej organizacji Arona Szpanina. 14 grudnia 1905 r. w Brześciu zatrzymano dziewięcioosobową grupę bundowskich nauczycieli, studentów i robotników. 15 grudnia 1905 r. tamże aresztowano 6 członków partii. 20 grudnia w mieszkaniu melameda Menachema Rubinsztejna, za rozpowszechnianie i przechowywanie odezwy brzeskiej organizacji *Do wszystkich*, zatrzymano 4 osoby¹⁵¹. W styczniu 1906 r. w Kobryniu aresztowano 3 bundowców. 4 stycznia zlikwidowano grupę bundowców w Wysokiem Litewskim. W Peskach w powiecie wołkowyskim zatrzymano Jankiela Ostrńskiego z literaturą oraz rewersałem na wydanie nowej gazety, zawierającym pieczętkę grodzieńskiego Bundu. 8 stycznia odbyło się kilka rewizji w Białymstoku. W marcu w mieszkaniu Ejny Poniemuńskiego w Grodnie wykryto kilkaset ulotek Bundu¹⁵².

¹⁴⁹ GARF, f. 124, op. 12, d. 927, k. 1–3, 9; *Политические процессы в России 1901–1917*, ред. Д.И. Гольдман, Москва 1932, s. 91–92.

¹⁵⁰ Na przykład słonimski bundowiec Josel Lidzki (Dobromysow) pracował dla policji w pierwszej połowie 1906 r., później odmówił współpracy. Ponownie został agentem 1 lutego 1908, NHAB u Hrodnie, f. 369, op. 1, d. 5, k. 32–33; tamże w klasach lub na płotach szkoły realnej o uczniach należących do partii pisano „Osokowski – bundowiec” etc., A. Левандовский, *op. cit.*, s. 106.

¹⁵¹ LVIA, f. 378, op. 1905, d. 8, OP, k. 21–21v, 23, 34–36, 40–41, 77–77v, 113, 117, 182–184, 187, 189, 190.

¹⁵² *Ibidem*, op. 1906, d. 4, OP, k. 8, 10, 13, 19, 21–22, 87.

W październiku Izba Sądowa w Grodnie za przechowywanie materiałów agitacyjnych Bundu wymierzyła karę 8 miesięcy więzienia dla Fajwela Joszego. W grudniu Morducha Lutemberga „Sołowiejczyka”, sekretarza odbytej w lutym w Brześciu konferencji regionalnej Bundu (Brześć, Kobryń, Prużana, Wysokie Litewskie, Siemiatycze i Bereza), skazano na 4 lata katorgi. W tym samym miesiącu nauczycielowi Judzie Wengrowerowi, który dopiero co wrócił z Jakucji, wymierzono 2 lata twierdzy, natomiast malarzowi z Kobrynia Bencjanowi Józikowi za przynależność do brzeskiego Bundu – rok twierdzy. W lutym 1907 r. w Grodnie na 6 lat katorgi skazano Józefa Buza Sokołowskiego za wygłoszenie przemówień na rynku w Słonimiu w grudniu 1905 r.¹⁵³ 23 grudnia 1906 r. zatrzymano 6 bundowców w Białymstoku, u których znaleziono bibliotekę partyjną¹⁵⁴. 19 marca 1907 r. w Kobryniu aresztowano Welwela-Lejba Bracha, u którego znaleziono kartki z odciskiem Prużańskiego Podrejonowego Związku Bundu oraz list z prośbą, żeby przysłano kogoś do pracy wśród żydowskich żołnierzy. W czerwcu w Brześciu z książeczką pokwitowań oraz pieczętką Brzeskiego Związku Zawodowego Stolarzy Bundu zatrzymano Chaima Klejmana, Mowszę Garbaża „Atlasa” (miał 2 książeczki z notatkami dotyczącymi zbiórki pieniędzy w różnych miasteczkach i ok. 1000 (?) imion), Irmę Berger (w latach 1900–1905 członkini prużańskiej organizacji), organizatora związków zawodowych Nochima Lachowskiego (miał decyzję odnośnie do sporu arbitrażowego robotników zatrudnionych w lokalu Orłowa) i nauczyciela Josela Łapowoka „Włodzimierza”¹⁵⁵. Nocą 16 grudnia 1907 r. w Brześciu zlikwidowano organizację Bundu, przeprowadzono ok. 20 rewizji, do aresztu trafiło 12 osób. Wśród nich znaleźli się m.in. Enta Czechanowicz¹⁵⁶, członek Organizacji Bojowych (OB) w Białymstoku, Wilnie, Odessie i Warszawie Ruwim-Jakow Zalcman „Żandarmski”, koordynator ruchu związkowego Ruwim Wopniarski, sekretarz i orator Dawid Mickun¹⁵⁷.

Z powodu represji nieodzownym elementem rewolucji były akcje solidarnościowe, o charakterze zarówno lokalnym, jak i ogólnokrajowym. 21 sierpnia 1904 r. w związku z „procesem romanowskim” w Grodnie zorganizowano 400-osobową demonstrację. 26 marca 1905 r. w mieście odbyła się demonstracja przeciwko przemocy nad więźniami politycznymi w grodzieńskim więzieniu. Robotnicy rozrzucali ulotki *Do wszystkich*¹⁵⁸, wzywające do obywatelskiej odwagi osób, „w których nie zgasło poczucie przyzwoitości, nie zamilkła godność ludzka...” Mimo że

¹⁵³ LMAVB, RS F-155-490, k. 21v, 30, 42.

¹⁵⁴ NHAB u Hrodnie, f. 588, op. 1, d. 11, k. 5.

¹⁵⁵ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 93, k. 29, 99, 154-186, 159-159v, 157-157v, 161-161v; *ibidem*, d. 95, k. 567v.

¹⁵⁶ W lutym 1908 r. uniewinniona przez Wileńską Izbę Sądową, NHAB u Hrodnie, f. 587, op. 4, d. 8, k. 182.

¹⁵⁷ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 95, k. 760, 761v, 763v.

¹⁵⁸ W podobnym stylu wydano ulotkę *Do społeczeństwa*, IISH, AYABC 33, ARCH00195, Inv. nr 29, k. 15, 16.

akcji broniła OB, policji udało się aresztować 9 osób. Według PPS wzięło w niej udział ok. 600 osób, podług danych bundowców – ok. 1000¹⁵⁹. 5 czerwca 1905 r. miejscowi rewolucjoniści wywołali strajk protestacyjny w związku ze śmiercią jednego z robotników na posterunku policji¹⁶⁰. Około 1,5 tys. osób, z których większości nie wpuszczono na cmentarz, zorganizowało mityng na pl. Akcyzowym, skąd ze śpiewem i okrzykami wyruszyli w stronę centrum. Po drodze demonstracja została rozprzeczona przez oddziały kozaków. Niemniej jednak kilkudziesięciu uczestnikom udało się dotrzeć do więzienia, pod którego murami przeprowadzili pikietę¹⁶¹. Tego dnia zgromadzenie odbyło się również na ul. Sadowej¹⁶². Wiosną 1905 r. miała miejsce akcja w Sokółce, podczas której podjęto rezolucję w sprawie rzezi Ormian w Baku¹⁶³. W czerwcu w Grodnie i Brześciu zorganizowano strajki solidarnościowe z proletariatem Odessy i Łodzi. 26 listopada 1905 r. w Grodnie z inicjatywy PPS i Bundu odbyła się ponad 1,5-tysięczna demonstracja przeciwko wprowadzeniu stanu wojennego w Królestwie Polskim¹⁶⁴. 1 czerwca 1905 r. w Białymstoku podczas buntu więziennego doszło nawet do wyłamania bramy więziennej i próby uwalniania więźniów¹⁶⁵. Z kolei 20 października 1906 r. w Brześciu po złamaniu prętów w oknie z aresztu uciekło 6 osób, w tym bundowiec Mowsza Rubinsztejn. W styczniu skazano go na 2 miesiące aresztu za wymuszanie pieniędzy na Bund, w październiku – za zmuszanie do przyjęcia do pracy osoby w piekarni Kalińskiego¹⁶⁶.

Solidarność miała także inny wymiar praktyczny – pomoc finansową zwolnionym oraz represjonowanym robotnikom. Skarbnik brzeskiej organizacji, „Dawid” przydzielał każdemu robotnikowi 3 ruble tygodniowo na utrzymanie się. Z kolei jednemu z kluczowych aktywistów, „niezmordowanemu optymiście” Ruwimowi Salcmanowi „Krawcowi” w garnku z podwójnym dnem przekazywano do aresztu

¹⁵⁹ *Гродно...*, s. 127; B. Szuszkiewicz, *op. cit.*, s. 531; Dziaržaŭny Archiŭ Hrodzienskaj Wobłasci (dalej: DAHW), f. 114, op. 1, d. 2, k. 33; NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 85, k. 87v.

¹⁶⁰ W 1906 r. bundowską organizację w Krynkach we współpracy z Baruchem-Mordechajem Blacherem, Awramem Gordonem reaktywował Awram-Szmul Zutc „Wieczne Światło”. Zutca aresztowano w kwietniu 1907 r. i osadzono w grodzieńskim więzieniu, gdzie po ciągłych torturach stracił wzrok, N.B.M. Friedman, *A. Sh. Zutc renews the Bund, w: Pinkas Krynki. Memorial Book of Krynki*, transl. D. Rytman, J. Goldstein, ed. D. Rabin, Tel Aviv 1970, s. 82. O torturach stale informowano towarzyszy pozostających na wolności, NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 96, k. 193, 202–204v, 790–791.

¹⁶¹ Przeludnienie w więzieniach, złe warunki w okresie rewolucji były sporym problemem w wielu miastach, A. Ascher, *op. cit.*, t. 2, s. 23. O warunkach w więzieniu grodzieńskim zob. П.А. Гарви, *Воспоминания социал-демократа. Статьи о жизни и деятельности П.А. Гарви*, Нью-Йорк 1946, s. 232–258.

¹⁶² *Гродно...*, s. 127; B. Szuszkiewicz, *op. cit.*, s. 535.

¹⁶³ P. Korzec, *Pół wieku...*, s. 235–236.

¹⁶⁴ *Гродно...*, s. 218; *Бунд в Беларусі...*, s. 226.

¹⁶⁵ P. Korzec, *Pół wieku...*, s. 236; *Wspomnienia działaczy związkowych 1906–1949*, red. S. Kalabiński et al., Warszawa 1971, s. 9; R.A. Kosica, *op. cit.*, s. 101.

¹⁶⁶ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 8424, k. 6–6v.

literaturę oraz pieniądze¹⁶⁷. 1 czerwca 1905 r. w Krynkach zatrzymano Chackiela Frajnta z 16 ulotkami Bundu *Do walki towarzysze-garbarze*, z kolei u jego współlokatora, Mordki Blachera znaleziono sprawozdania finansowe kryńskiej organizacji Bundu na rzecz więźniów politycznych¹⁶⁸. 18 lipca 1907 r. w domu mieszczanki Kapicy wykryto grupę bundowców piszących odezwy apelujące o wsparcie finansowe dla robotników w Smorgoniach¹⁶⁹.

Relacje z partiami politycznymi

Bund w guberni grodzieńskiej nieraz był zmuszony zarówno do walki ideologicznej, jak i współpracy z innymi partiami z obozu rewolucyjnego¹⁷⁰. W sprawozdaniu grodzieńskiego komitetu Bundu z połowy 1905 r. pisano o stworzeniu międzypartyjnego Czerwonego Krzyża (z PPS), który przeznaczal na każdego więźnia miesięcznie po 2–3 ruble. Zaznaczano, że PPS pracując z powodzeniem wśród chrześcijan, ma także wpływ na część żydowskich robotników, ponadto korzysta z przychylności pewnej części społeczeństwa. Z kolei Poalej Syjon prawie żadnego wpływu nie posiada (w 1906 r. miała liczyć w Grodnie 170 członków), a eserowcy mają wpływ na bezrobotnych i „małorozwiniętych” proletariuszy, zajmując się głównie geszefkami, wywłaszczając pieniądze i demoralizując masy „swoją osobliwą teorią o możliwości społecznej rewolucji już dzisiaj”¹⁷¹.

Pomyślne stosunki układały się z nieliczną partią PPS Proletariat¹⁷². Bardziej skomplikowane relacje natomiast należy odnotować z PPS. Grodzieński komitet Bundu powstał w 1897 r. w wyniku rozłamu Grodzieńskiego Komitetu Robotniczego (GKR), którego większość (ok. 200 osób) postanowiła utworzyć oddzielną robotniczą organizację żydowską. Grodzieński działacz PPS Bronisław Szuszkiewicz wspominał: „Bund znalazł w Grodnie grunt podatny, ze względu, iż Grodno posiadało znaczny postęp inteligencji i studenterii żydowskiej, która z całym sercem rzuciła się do agitowania swojej młodszej braci”. Według niego właśnie jesienią 1898 r. na konferencji GKR w cegielni niedaleko dworca kolejowego ok. 20 uczestników uchwaliło wejście GKR do PPS, uznając Bund za organizację szkodliwą dla proletariatu żydowskiego¹⁷³.

¹⁶⁷ B. Kotlinsky, *op. cit.*, s. 489–492.

¹⁶⁸ LVIA, f. 378, op. 1905, d. 8, OP, k. 73–73v.

¹⁶⁹ *Ibidem*, op. 1907, d. 12, OP, k. 33–33v.

¹⁷⁰ Mimo że Bund w 1898 r. stanowił jedną z autonomicznych struktur zakładających RSDRP, w 1903 r. wystąpił z szeregow rosyjskiej socjaldemokracji. W czasie wybuchu rewolucji 1905 r. był postrzegany jako „samodzielna socjaldemokratyczna żydowska partia”, *Первая революция в России. Взгляд через столетие*, red. А.П. Корелин, С.В. Тютюкин, Москва 2005, s. 116.

¹⁷¹ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 85, k. 88.

¹⁷² J. Sujecki, *The Relation of the Polish Socialist Party: Proletariat to the Bund and the Jewish Question, 1900–1906*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 9 (2008), s. 32–44.

¹⁷³ B. Szuszkiewicz, *op. cit.*, s. 516; por. M. Wajner „Zejdke”, *op. cit.*, s. 222. Trzeba dodać, że wówczas w opozycji do Bundu aktywnie działa żydowska organizacja PPS, więcej zob. H. Piasecki,

Mimo różnic ideowych w Grodnie Bund najbliżej współpracował właśnie ze stosunkowo wpływową PPS. W 1902 r. wspólnie wydali antycarską odezwę, w 1904 r. – ulotkę o solidaryzowaniu się z politycznymi więźniami Jakucka. 21 sierpnia 1904 r., w związku z procesem sądowym rewolucjonistów w Jakucku, w Grodnie ogłoszono strajk powszechny, demonstrowało wówczas 400 miejskich robotników i ok. 1000 osób publiczności¹⁷⁴. W listopadzie w konspiracyjnym mieszkaniu PPS miało odbyć się spotkanie Bundu, o czym wiedziała policja. 13 wieczorem na ul. Policzynej w domu Preńskiego zatrzymano grupę bundowców oraz członka PPS Szłomę Kapulskiego, u których wykryto literaturę oznakowaną grodzieńską pieczęcią Bundu. Kapulski twierdził, że na spotkaniu zamierzano przedyskutować kwestię nauki języka rosyjskiego¹⁷⁵.

Mimo represji w pierwszym roku rewolucji bundowcy aktywnie włączyli się do wspólnego (wraz z PPS i Socjaldemokracją Królestwa Polskiego i Litwy [SDKPiL]) organizowania politycznych strajków na terenie guberni (styczeń, październik, grudzień)¹⁷⁶. Stosunki z poszczególnymi partiami zależały nie tylko od czynników ideologicznych i taktycznych, ale także od lokalnego podziału sił. W Białymstoku Bundowi najbliżej było do SDKPiL – w 1906 r. obie partie stały się autonomicznymi sekcjami RSDRP. Wchodząc w porozumienie, zorganizowały szereg wspólnych strajków w okresie rewolucji¹⁷⁷.

Permanentną wojnę natomiast prowadził Bund z anarchistami, którzy w guberni grodzieńskiej w owym okresie zaczęli dominować. Białystok, będąc jedną ze „stolic” rosyjskiego anarchizmu, stał się terenem walk ideologicznych. Radykalizm białostockich robotników kierował żądnymi akcjami bezpośrednich szeregowych członków Bundu w stronę stosujących terror rewolucyjny grup antypaństwowych. Najbardziej znany przykład miał miejsce w Białymstoku, kiedy do anarchistów dołączyło aż 73 członków opozycji bundowskiej¹⁷⁸. Bundowcy regularnie publicznie dyskutowali

Żydowska organizacja PPS 1893–1907, Wrocław 1978. Szerzej o stosunkach z PPS zob. D. Zimmerman, *Poles, Jews, and the Politics of Nationality. The Bund and the Polish Socialist Party in Late Tsarist Russia, 1892–1914*, Madison 2004.

¹⁷⁴ *Гродно...*, s. 183. Słynny „protest romanowski” zesłańców politycznych w Jakucku odbył się 18 lutego – 7 marca 1904 r. Uczestniczyło w nim również małżeństwo Paweł i Anna Rozentel, czołowi liderzy Bundu w Białymstoku, П. Розенталь, „Романовка”. *Якутский протест 1904 года. Из воспоминаний участника*, Москва–Ленинград 1924; Н.П. Курусканова, *Бундовцы в Сибири в начале XX века*, „Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А, Гуманитарные науки: научно-теоретический журнал” (2013), № 9, s. 97–101.

¹⁷⁵ GARF, f. 124, op. 13, d. 936, k. 1–1v, 5, 12.

¹⁷⁶ 20 stycznia 1905 r. w Grodnie agitatorzy Bundu wspólnie z PPS chodzili po zakładach i namawiali robotników do zaprzestania prac, *Гродно...*, s. 421.

¹⁷⁷ В. Марк, *Proletariat żydowski w okresie strajków ekonomicznych w lutym–marcu–kwietniu 1905 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1956), nr 19–20, s. 26–29; P. Korzec, *Pół wieku...*, s. 242, 246, 251.

¹⁷⁸ „Хлеб и Воля” (1904), № 11, s. 5. Niezrównanym oratorem i skutecznym polemistą wśród anarchistów był Juda Grossman-Roszczin, *Anarchist Voices. An Oral History of Anarchism in America*, ed. P. Avrich, Princeton (New Jersey) 1996, s. 193; А.Т. Безаров, *К вопросу о месте*

z anarchistami, krytykując ich w prasie oraz wydając szereg ulotek na temat swoich oponentów¹⁷⁹. Krytykowali taktykę wyłączeń i terroru, tradycyjnie oskarżając anarchistów o rozbięcie ruchu robotniczego. Ponadto Bund starał się nie łączyć własnych strajków ze strajkami robotników sympatyzujących z anarchistami oraz bojkotował jedyną w regionie Radę Delegatów Robotniczych, która z ramienia uważających Białystok za „ojczyznę swej teorii” eserów-maksymalistów i anarchistów pojawiła się w tym mieście pod koniec 1905 r.¹⁸⁰ Niemniej jednak w schyłkowym okresie rewolucji i czasach reakcji młodzież bundowska chętnie zasilala szeregi grup anarchistycznych, zdecentralizowanych i gotowych wesprzeć młodych bundowców rozczarowanych pasywnością hierarchicznych struktur partyjnych lub związkowych. U anarchistów znajdowali „obronę własnej godności”. W tym wypadku język akcji bezpośrednich, w którym przemawiali anarchiści, był bardziej zrozumiały zarówno dla młodych robotników, jak i pracodawców. Ponadto przyzwycajona do kultury konspiracji młodzież nie zawsze akceptowała partyjne dyrektywy nakazujące prowadzenie legalnej działalności. Tylko poprzez stosowanie przemocy we wspólnocie żydowskiej młodzieży można było zachować szacunek do siebie oraz godność robotniczą. Nawet nie dołączając do anarchistów, w obliczu kryzysu finansowego partii bundowcy sięgali po taktykę wyłączeń (np. Naum Nemzer z Wilna)¹⁸¹. Między innymi w Grodnie wiosną 1907 r. Lejka Tochanowska skarżyła się w liście do koleżanki: „być może stane się s-r, ponieważ Bund tutaj się nie rozwija. W większości są egoistami, są tu podziały między Bundem i S.-S. Sama zauważałam, że praca Bundu w Grodnie idzie niezbyt dobrze, myślą tylko o Dumie [...] tymczasem anarchizm rozwija się z dnia na dzień [...] a Bund spi”, a już w kolejnym roku bundowiec Ejna Poniemuński dołączył do anarchizującej grupy Czarny Kruk¹⁸². List wymuszający pieniądze z groźbą rozprawienia się siłą dostał diakon soboru Sofijskiego Adam Szemetiło. Jednym z ekspropriatorów okazał się 16-letni bundowiec Zelik Solowiejczyk. W jego mieszkaniu wykryto zakazaną literaturę, m.in. na temat anarchizmu¹⁸³. Według Shtakser młodzież żydowska, zarówno bundowska, jak i anarchistyczna, w budowaniu emocjonalnej wspólnoty oraz samoutwierdzeniu się w życiu „żydowskimi rewolucjonistami” postępowała tak samo. Prawo do własnej obrony, przestrzeni publicznej oraz publicznego wyrażania poglądów w połączeniu z solidarnością robotniczą było ważniejsze od przynależności i hierarchii partyjnej¹⁸⁴.

и роли Бунда в процессах Первой русской революции, „Вестник Санкт-Петербургского университета. История” 53 (2018), № 4, s. 1087–1088.

¹⁷⁹ *Anarquistas de Białystok. 1903–1908*, Barcelona–Manresa 2009; Ю. Глушаков, „*Революция умерла! Да здравствует революция!*” *Анархизм в Беларуси, (1902–1927)*, Санкт-Петербург 2015.

¹⁸⁰ P. Korzec, *Pół wieku...*, s. 249–252.

¹⁸¹ I. Shtakser, *op. cit.*, s. 87–90.

¹⁸² Zob. A. Łaniewski, *Z historii stosunków anarchistów i socjalistów podczas rewolucji 1905 roku. Przykład guberni grodzieńskiej*, w: *Z dziejów anarchizmu. W 80-lecie wybuchu wojny domowej w Hiszpanii*, red. R. Skrycki, Chojna 2018, s. 251–278.

¹⁸³ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 106, k. 379, 479, 484.

¹⁸⁴ I. Shtakser, *op. cit.*, s. 93, 101–113.

Partyjna mozaika rewolucjonistów miała także odzwierciedlenie w życiu prywatnym. Nieraz bracia i siostry, rodzice i dzieci działali w tej samej partii. Nie było to jednak regułą. Świetny przykład rzucający światło na sytuację wyborów rewolucyjnych przez rodzinę żydowską ukazują wspomnienia mieszkanki Białegostoku, Puy Rakowskiej. Wśród dzieci tej znanej działaczki socjalistyczno-syjonistycznej istniał podział na członków Bundu i anarchistów. W jej mieszkaniu odbywały się spotkania, które organizował jej syn Berl, jeden z założycieli pierwszej grupy anarchistycznej w Imperium Rosyjskim¹⁸⁵.

Organizacje Bojowe i samoobrona

Przypadki, kiedy proletariat żydowski korzystał z prawa do stosowania przemocy w swojej obronie, miały miejsce jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XIX w., gdy atakowano majstrów, donosicieli czy zastraszano fabrykantów. Z czasem te nastroje przerodziły się w pojawiające się w łonie partii oddolne, dążące do akcji bezpośrednich, walki ekonomicznej oraz przeciwstawiania się policyjnej przemocy, tzw. terrorystyczne opozycje partyjne. W historii partii zabłysnął Girsz Lekkert, a w latach 1902–1903 członkowie Bundu zgodnie z rezolucją „O zorganizowanej zemście” mogli stosować terror. Takie grupy działały m.in. w Wilnie, Rydze, Łodzi oraz Białymstoku¹⁸⁶. Właśnie te środowiska były podatne na agitację eserowców-maksymalistów i anarchistów, często uzupełniając szeregi zwolenników tych radykalnych nurtów. Podobnie jak inne partie rewolucyjne, w odpowiedzi na ciągłą przemoc policyjną w Bundzie między październikiem 1904 r. a marcem 1905 r. zaczęto tworzyć OB. W Białymstoku pod kierownictwem Mendela Dajcza powstały w styczniu 1905 r.¹⁸⁷

Według Jerzego Pająka OB Bundu, reprezentowane w KC przez pełnomocników do spraw organizacji i techniki bojowej, miały zdecentralizowaną strukturę organizacyjną. Działalność OB nadzorowały komitety okręgowe. Najważniejsza była Komisja Oddziału Bojowego, w której skład wchodził dziesiętnicy wybierani na zebraniach dziesiątek bojowych i stanowiący podstawowe ogniwo organizacyjne OB Bundu. Typowy skład okręgu bojowego składał się z 5–7 dziesiątek bojowych i 10–20-osobowej grupy techniki bojowej. W interesującej nas guberni bojówki działały w Białymstoku (kierownik Pilnik Oszerowicz)¹⁸⁸, Brześciu, Siemiatyczach

¹⁸⁵ P. Rakovsky, *My Life as a Radical Jewish Woman. Memoirs of a Zionist Feminist in Poland*, ed. and with an introd. P.E. Hyman, transl. B. Harshav, P.E. Hyman, New Haven 2002, s. 91–99.

¹⁸⁶ E. Mendelsohn, *op. cit.*, s. 133–134.

¹⁸⁷ B. Mark, *Proletariat żydowski w okresie walk styczniowo-lutowych 1905 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1956), nr 17–18, s. 46.

¹⁸⁸ 29 stycznia 1905 r. zatrzymano go wraz ze Szłomą Oszerowiczem, gdyż podczas zamieszek mieli strzelać i atakować policjantów. Tego samego dnia z ulotkami i kiścieniami zatrzymano 6 innych bundowców, LVIA, f. 378, op. 1905, d. 8, OP, k. 4–5; *Źródła do dziejów klasy robotniczej...*, s. 743–744, 753, 767.

oraz Grodnie. Do OB należały przeważnie osoby w wieku 18–22 lat, robotnicy i rzemieślnicy, wybierano „ludzi ofiarnych, odważnych, oddanych sprawie walki klasowej”. Zaczynając od obrony demonstracji i konfrontacji z policją, oddziały OB przechodziły do bardziej radykalnych działań: dokonywano wywłaszczeń, atakowano policję i donosicieli. 30 grudnia 1905 r. OB Bundu (Geszel i Berko Rubinszteinowie, Owsej Jelin, Mordko Jelinowicz) napadła pocztę w Łunnem w powiecie grodzieńskim¹⁸⁹. W nocy 10 lutego 1906 r. w Wysokiem Litewskiem zablokowano drzwi i podpalono obłany naftą dom. W należącej do chłopca Andreja Kozakiewicza chacie przebywało 4 policjantów, którzy ledwo wydostali się z płonącego budynku. O przeprowadzenie akcji podejrzewano Bund, który zemścił się za prześladowanie partii¹⁹⁰. 8 marca 1906 r. w Siemiatyczach w parku kościelnym znaleziono worek z 18 kindzalami i metalowymi nahajkami; ustalono, że broń należała do miejscowych bundowców i anarchistów, których w miasteczku było 120¹⁹¹. 20 października 1906 r. z celi więziennej przy posterunku policji w Brześciu, po wyłamaniu metalowych prętów w oknie, uciekli m.in. oskarżony o atak na gorodowoja Kuzawkę Mowsza-Chaim Dyngolc oraz kilkakrotnie zatrzymywany za wymuszanie pieniędzy i zastraszanie pracodawcy związkowiec Mowsza Rubinsztein¹⁹². 8 kwietnia 1907 r. w Słonimiu policja próbowała zatrzymać 3 młodych Żydów, u których wykryto rewolwery i naboje¹⁹³. W sierpniu 1907 r. za przechowywanie 18 rewolwerów, 300 nabojów, 19 kiścieni, 3 sztyletów, 16 list składkowych, 6 ksiąg kasowych i ok. 400 druków rewolucyjnych Izba Sądowa w Grodnie skazała na 3 lata twierdzy Isaaka Głębockiego¹⁹⁴. Latem 1907 r. brzeska organizacja Bundu wydała wyrok śmierci na podoficera Chriaszkowa, który w walce z rewolucjonistami wykazywał się „wyjątkową zaradnością, wysokim rozeznanieniem, pełną zwinnością, rozsądnym taktem, wytrwałością i determinacją”¹⁹⁵.

We wrześniu 1905 r. u grodzieńskiego technika dentyścycznego i jubilera Ruwima Szapiry wykryto materiały ważące ok. 55 kg (biblioteka Bundu, pieczętki, puste formularze paszportów, korespondencja, broń)¹⁹⁶. Według materiałów latem 1905 r. OB w Grodnie liczyła ok. 35–40 osób (5–6 kobiet) i posiadała ok. 30 różnych rewolwerów. Z aktów bundowskiego terroru wymieniono 2 próby usiłowania zabójstwa policjantów. Z kolei samoobrona była opisana jako 5 oddziałów po 35–40 „źle zorganizowanych i słabo uzbrojonych osób”. Utrzymywała nieregularne kontakty informacyjne z PPS. W pobliskich miasteczkach bundowcy posiadali: w Łunnie – 20 osób, 15 rewolwerów, 20 sztuk nahajek i broni białej;

¹⁸⁹ LVIA, f. 378, op. 1906, d. 4, OP, k. 32.

¹⁹⁰ NHAB u Hrodnie, f. 2, op. 25, d. 1396, k. 2.

¹⁹¹ *Ibidem*, d. 2866, k. 1, 2, 5.

¹⁹² NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 424, k. 6–6v, 11v–12, 13v–14.

¹⁹³ *Ibidem*, d. 94, k. 199–199v.

¹⁹⁴ LMAVB, RS F–155–490, k. 42.

¹⁹⁵ NHAB u Hrodnie, f. 366, op. 1, d. 95, k. 722–723.

¹⁹⁶ *Ibidem*, d. 85.

w Wołpie – 35 osób, 12 w OB, 10 rewolwerów, 37 nahajek, 6 kindżałów; w Skidlu nie odnotowano bojowców. Natomiast stosunek OB do reszty członków wyglądał następująco: w Wołpie tylko 100 robotników, 40 należących do organizacji, ale 100 znajdowało się pod wpływem partii, w samoobronie – 40 osób, w OB – 10 osób, ponadto 12 rewolwerów, 37 nahajek, 6 kindżałów; w Łunnie – 120 robotników, 60 organizowanych, 60 pod wpływem partii, OB liczyła 15 osób (także 15 rewolwerów i 25 nahajek); w Skidlu – 250 robotników, 40 organizowanych, 80 pod wpływem partii; w Indurze – ze 110 robotników do organizacji należało 55, pod wpływem partii – 15. Skidelska samoobrona posiadała 4 rewolwery; W Jeziorach ze 100 robotników do organizacji należało 35, pod wpływem partii było 15 osób. W samoobronie 10 osób dysponowało 4 rewolwerami i 6 rublami¹⁹⁷.

W czasie rewolucji w guberni grodzieńskiej doszło przynajmniej do kilku pogromów żydowskich¹⁹⁸. W maju 1905 r. miał miejsce pogrom w Brześciu¹⁹⁹, latem i jesienią 1905 r. – w Białymstoku. Do najbardziej znanego doszło w Białymstoku 1–3 czerwca 1906 r. Skot Urry na przykładzie Warszawy dowodził, że podczas rewolucji 1905 r. wystąpiły różne rodzaje przemocy (miejska, rewolucyjna, rządowa, pogromowa)²⁰⁰. Z podobnego założenia wyszedł Artur Markowski, który starannie i szczegółowo przeanalizował okoliczności pogromu w Białymstoku w 1906 r., podkreślając wpływ na wydarzenia polityczne ówczesnej mozaiki konfliktów kulturowo-gospodarczych, demografii i topografii miasta²⁰¹. Odpowiedzią

¹⁹⁷ *Ibidem*, k. 87v, 88v–89. Ogółem OB Bundu (bez guberni mińskiej, witebskiej i Ukrainy) liczyły ok. 800 bojowców, J. Pająk, *Organizacje bojowe partii politycznych w Królestwie Polskim 1904–1911*, Warszawa 1985, s. 184–189.

¹⁹⁸ Szerzej o pogromach zob. A. Киржниц, *Рабоче-крестьянские массы в борьбе с погромами в 1905 г.*, Москва 1930; M. Aronson, *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Pittsburgh 1990; Ch. Wynn, *Workers, Strikes and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*, Princeton 1992; *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, ed. J.D. Klier, Sh. Lambroza, Cambridge 1992; *Еврейские погромы в Российской империи: 1900–1916*, сост. Д.А. Аманжолова, Москва 1998; *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, ed. J. Dekel-Chen et al., Bloomington 2011; D. Staliūnas, *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, Budapest 2015; *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 1: *Literatura i sztuka*, red. nauk. S. Buryła, Warszawa 2018, t. 2: *Studia przypadków (do 1939 roku)*, red. nauk. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019, t. 3: *Historiografia, polityka, recepcja społeczna (do 1939 roku)*, red. nauk. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, red. nauk. A. Grabski, Warszawa 2019.

¹⁹⁹ 6 osób zostało zabitych, a 35 rannych. Mimo prób zbrojnego oporu samoobrona poniosła straty. W eskalacji konfliktu, w którym brali udział żołnierze, władze lokalne oskarżały również Żydów (m.in. za wyzywające zachowanie młodzieży), LVIA, f. 378, op. 1905, d. 4, OP, k. 152–155, 160, 162–164, 166, 253–253v, 258–259; X. Зоненберг, *История города Брест-Литовска 1016–1907*, Брест-Литовск 1907, s. 94.

²⁰⁰ S. Ury, *The Jews of the Russian Empire in a Time of Revolution and Violence, 1904–1907. An Introduction*, „*Studia Judaica*” (2017), nr 1, s. 12.

²⁰¹ A. Markowski, *op. cit.*, s. 256–259. Por. E. Врадий, *Революционное насилие и обыватель: к вопросу о причинах погромов в Белостоке 1906 г.*, „*Studia Podlaskie*” 23 (2015), s. 139–166.

na pogromy były oddziały samoobrony (*Selbstschutz*), w przypadku Bundu opiekujące się właśnie na OB, choć nietożsame z nimi. Nie były to ani jednolite, ani zinstytucjonalizowane struktury, stąd trudne do oszacowania pod względem liczby uczestników oraz skuteczności działań.

O grupach samoobrony i OB opowiedzieli uczestnicy VII Zjazdu Bundu, wypełniając ankiety. W Białymstoku grupa miała liczyć 35 mężczyzn, którzy posiadali 3 bomby, 35 pistoletów Browning oraz 7 Smith & Wesson. OB aktywnie stawiała opór pogromszczykom w 1906 r., ale musiała ustąpić z powodu natarcia wojsk. Wspólnych wystąpień z innymi partiami nie miały, oprócz pogromu, kiedy grupa anarchistów podporządkowała się OB Bundu²⁰². W Brześciu OB liczyła 75 mężczyzn, mając 30 rewolwerów, szaszki i kindzale. Samoobrona bez powodzenia działała podczas pogromu 1905 r., z powodzeniem – na przełomie 1905 i 1906 r. Ogółem zabito 2 osoby, zraniono 6, aresztowano 10. Samoobrona przeprowadziła 12 akcji, oddzielnie zorganizowana OB koordynowała działalność z innymi grupami samoobrony²⁰³.

Angażowanie się w *Selbstschutz* było atrakcyjne dla młodzieży i związane z jej identyfikacją rewolucyjną. Według Shtakser w samoobronie młodzież łączyła godność osobistą z poczuciem emocjonalnej solidarności ze swoim narodem. Dumni rewolucjoniści „powracali” do swojej wspólnoty, żeby nie tylko i nie tyle atakować pogromowców, ale wspólnie bronić jej przed zewnętrzną przemocą²⁰⁴. Dziewczyny zapisywały się na kursy udzielania pierwszej pomocy, organizowano dostarczanie jedzenia zabarykadowanym w domach osobom oraz odwożenie rannych do szpitala. Małe grupy wyczekiwały w kryjówkach, a osoby o jasnej karnacji patrolowały okolice i świątynie chrześcijańskie (m.in. w Grodnie krążyły pogłoski, że Żydzi na Wielkanoc, jako zemstę za pogromy, planują wysadzić cerkwie i kościoły). Ponadto usiłowano zaopatrywać ludność w kupioną za pieniądze zamożnych Żydów broń. Niechętnych do finansowania samoobrony „opodatkowano”. Część bogatych Żydów wyjeżdżała, a część zabezpieczała okna i drzwi swoich domów płytami z blachy stalowej. Zachary Goldberg pisał nie tylko o zjednoczeniu się przed pogromem wszystkich ugrupowań rewolucyjnych w Białymstoku, ale również o próbie odbierania Żydom przez syjonistów pieniędzy na broń dla *Selbstschutz*²⁰⁵.

Z niektórych relacji wynika, że w stolicy guberni kilkakrotnie dochodziło do wzrostu nastrojów antysemitycznych. W obawie przed pogromem 1 maja 1905 r. postanowiono nie organizować demonstracji, poprzestając na strajkach. Wieczorem jednak odbyły się spontaniczne demonstracje ze sztucznymi ogniami²⁰⁶. W końcu

²⁰² Por. A. Markowski, *op. cit.*, s. 272–283.

²⁰³ *Бунд в Беларусі...*, s. 272–274, 278–279.

²⁰⁴ I. Shtakser, *op. cit.*, s. 131–134. Por. A. Markowski, *op. cit.*, s. 274–275.

²⁰⁵ Ch.Z. Goldberg, *op. cit.*

²⁰⁶ *Historia Ogólnopolskiego Związku...*, s. 263. Według wspomnień członka PPS w trakcie rozpędzania demonstracji do kozaków strzelał bundowiec Józef Chwiliwiecki, DAHW, f. 114, op. 1, d. 2, k. 58.

października 1905 r. w Grodnie rozpowszechniano ulotki czarnosecińców²⁰⁷, wzywające do napadów na Żydów. Bund zebrał w synagodze ok. 4 tys. osób, w tym Rosjan i Polaków, prosząc o tworzenie samoobrony, co każda z grup uczyniła²⁰⁸. OB partii w Grodnie wzmocniła swą działalność wiosną 1906 r., wysyłając agitatorów z centrum, m.in. Zofię Dubnową-Erich, do biednych dzielnic. Aktywny był student Abraham Lipnik, późniejszy partyjny lider w mieście²⁰⁹. Po pogromie w Białymstoku, w obawie przed powtórką w Grodnie, samoobrona agitowała także wśród żołnierzy, wysyłając przy tym listy do władzy, że w przypadku zejść utrzymujący kontakty z Bundem artylerzyści wysadzą w powietrze domy urzędników. Po zabójstwie przez maksymalistów płk. Gribojedowa w sierpniu 1906 r. samoobrona obawiając się zemsty, uczestniczyła w jego pogrzebie (furmani i rzeźnicy schowali noże w górnych częściach butów)²¹⁰.

W grodzieńskiej samoobronie, walczącej pod hasłem „Rozlew naszej krwi nie zostanie wybaczony”, bundowcy współpracowali także z syjonistami²¹¹. Abraham Krinitz, przyszły prezydent izraelskiego miasta Ramat Gan, wspominał, że w Grodnie na spotkaniu we wrześniu 1906 r., na którym obecny był lider rosyjskich syjonistów Ze'ew Żabotyński, panowała niezwykła jedność żydowskiej samoobrony, niezależnie od partyjnej przynależności²¹². Była członkini Bundu, syjonistka Riwka Poźniak udostępniała dla spotkań własne mieszkanie, w którym m.in. grodzieńska samoobrona przekazała rewolwery i naboje białostockim oddziałom. Do aktywnych uczestników grodzieńskiego *Selbstschutz* należał także przyszły znany literat, Aaron Abraham Kabak²¹³. W Słonimiu na początku sierpnia 1905 r. rozpowszechniano ulotki po rosyjsku i jidysz *Do wszystkich robotników i robotnic*

²⁰⁷ W Grodnie istniało prawosławne Bractwo Sofijskie, w Krasnostoku w powiecie bielskim i Starsielcach w powiecie białostockim – oddziały Związku Narodu Rosyjskiego. Na ulotki reagowała także władza. Oświadczenie przeciwko szerzeniu nastrojów antysemitycznych opublikowali gubernator Iwan Blok oraz redaktor pisma gubernialnego Łukjan Soloniewicz, *Местная хроника*, „Гродненские губернские ведомости. Часть неофициальная” (1905), № 43, s. 4–5; Л. Солоневич, *Открытое письмо к христианскому населению*, „Гродненские губернские ведомости. Часть неофициальная” (1905), № 43, s. 6–8.

²⁰⁸ Według wspomnień polskiego socjalisty to właśnie PPS „dała hasło zorganizowania samoobrony”. Robotnikom z fabryki Szereszewskiego zalecano mieszać tłuczone szkło z tytoniem do wąchania i w razie niebezpieczeństwa rzucać w oczy pogromszczykom, DAHW, f. 114, op. 1, d. 2, M.H. Rudziński, *Moje i innych wspomnienia z działalności Polskiej Partii Socjalistycznej w Grodnie*, k. 4.

²⁰⁹ *Encyclopedia...*, s. 155.

²¹⁰ *Ibidem*, s. 123–129.

²¹¹ Y. Gorny, *Converging Alternatives. The Bund and the Zionist Labor Movement, 1897–1985*, Albany 2012; *The Emergence of Modern Jewish Politics. Bundism and Zionism in Eastern Europe*, ed. Z. Gitelman, Pittsburgh 2014.

²¹² *Encyclopedia...*, s. 129. W Białymstoku hasło samoobrony odwoływało się do biblijnego powiedzenia Samsona z Księgi Sędziów: „Niech zginę razem z Filistyńczykami”, Ch.Z. Goldberg, *op. cit.*

²¹³ W 1912 r. w języku hebrajskim została wydana jego powieść *Daniel Szafranow*, opisująca wydarzenia rewolucji 1905 r. i atmosferę towarzyszącą walce z pogromszczykami, Y. Ovasy, AA. *Kabak hazair: Divrei zikhronot*, „Bitzaron” (1945), nr 10, s. 314–316.

m. *Słonimia*, sygnowane przez miejscowe organizacje Bundu i syjonistów socjalistów, wzywające do jednodniowego strajku politycznego, aby zachować pamięć o zamordowanych robotnikach w Białymstoku 30 lipca²¹⁴. Obok socjalistów syjonistów *Selbstschutz* w guberni wspierali anarchiści, maksymaliści i PPS. Dzięki mobilizacji grup rewolucyjnych różnych narodowości w czerwcu 1905 r. udaremniono pogrom w Różanach²¹⁵. Członek Związku Garbarzy Zygmunt Bartnicki wspominał, że w trakcie pogromu w Białymstoku wraz z innymi Polakami należał do jednej z grup *Selbstschutz*, spotykającej się przy ul. Pięknej. Ogółem nieżydowska młodzież w drużynach samoobrony Białegostoku stanowiła ok. 20%²¹⁶.

Zakończenie

W sprawozdaniu o stanie guberni grodzieńskiej za 1907 r. gubernator Wiktor Borzenko pisał, iż rok ten minął „nadzwyczaj niespokojnie”. Winą za to obarczał Żydów: „gubernia powinna była stać się areną występów żydowskich organizacji rewolucyjnych na czele z «Bundem» i rzeczywiście cały szereg niekończących się grabieży i aktów terrorystycznych były robione rękami Żydów”. Według urzędnika mimo że chrześcijanie uczestniczyli w tych wydarzeniach, to odgrywali drugorzędną rolę, właśnie Żydzi byli „natchnicielemi”²¹⁷. Z pewną rezerwą możemy przyjąć, że Borzenko miał rację. Działalność Bundu w guberni grodzieńskiej w okresie rewolucji wyglądała imponująco. Poprzez swoją masowość i rozbudowane struktury na Grodzieńszczyźnie z partią musiały się liczyć zarówno władza, jak i wszystkie istniejące grupy rewolucyjne. Mimo konfliktów i dyskusji w łonie partii, kryzysów finansowych oraz ciągłych represji praktyka polityczna partii była stała i różnorodna: aktywność propagandowo-agitacyjna, próby wpływania na wojsko, chłopów oraz robotników nieżydowskich odbywały się przy stałej obecności „na żydowskiej ulicy” i walce o dominację wśród Żydów. Właśnie tam pojawiły się i funkcjonowały „giełdy” robotnicze, tam też w postaci różnorodnych „klubów” kształtowała się żydowska świecka strefa publiczna. Bund usiłując uświadomić, zradycalizować oraz zaangażować w życie polityczne Imperium szersze masy, szlifował własną identyczność rewolucyjną. Podczas kampanii wyborczych, tworzenia związków zawodowych szeregowi członkowie partii, mimo swej orientacji socjaldemokratycznej, stosowali terror rewolucyjny, indywidualny i ekonomiczny. Ważnym doświadczeniem dla partii stały się tworzenie samoobrony i praktyczna walka z antysemityzmem, która wejdzie do heroicznej tradycji Bundu.

²¹⁴ LVIA, f. 378, op. 1905, d. 8, OP, k. 110–110v.

²¹⁵ Л.Н. Майзель, *op. cit.*, s. 285.

²¹⁶ P. Korzec, *Pół wieku...*, s. 263; *Wspomnienia działaczy...*, s. 9. Białostocka PPS wydała kilka ulotek wzywających do zjednoczenia się robotników oraz zemsty za ekscesy pogromowe, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, sygn. 305/III/35, pt. 2, k. 25–25v, 30–33v.

²¹⁷ NHAB u Hrodnie, kol. 6, d. 76, k. 2v–3.

Po porażce rewolucji Bund kontynuował działalność, starając się odbudowywać swoje rozbite komórki partyjne²¹⁸. W lutym 1908 r. krajowa konwencja Bundu w Grodnie dostosowując się do zmiany sytuacji w kraju, ustaliła maksymalnie legalistyczny kierunek działalności²¹⁹. Kilkuletni kryzys finansowo-organizacyjny w okresie reakcji w guberni grodzieńskiej zaczęli przełamywać młodzi robotnicy z warsztatów rzemieślniczych oraz studenci. Między innymi grodzieński komitet w sierpniu 1910 r. usiłował zakupić w Wilnie niedziałającą legalną drukarnię oraz zjednoczyć lokalne grupy w obwodową organizację²²⁰. Dla partii stopniowo zaczął się okres „wyzdrowienia i odrodzenia”²²¹.

The Bund in Grodno Guberniya during the 1905 Revolution: An Outline of Issues

Abstract

During the 1905 Revolution in the Grodno Guberniya, the Bund was the most popular and best organized political party. The Bund, a party composed of Jewish proletariat, small craftsmen and intellectuals, and seeking to overthrow tsarism, not only influenced the consolidation of Jews, but also tried to organize the non-Jewish proletariat, peasants and the army. An analysis of the Bund's political practice in the Guberniya of Grodno conducted on the basis of archival materials from Grodno and Vilnius, supplemented with memories of participants in events, makes it possible for us to speak of an extremely wide array of both oral and written agitation and propaganda actions undertaken by revolutionaries. In the Grodno region, according to the ideology of social democracy, Bundists established trade unions, participated in electoral campaigns to the State Duma, constantly raising awareness and radicalizing the 'Jewish street'. Similarly to other regions, in Grodno Guberniya Bund created a new public sphere through a network of party 'clubs' (canteens, teahouses) and workers' 'exchanges'. During the revolution, the Bund competed, on the one hand, with other political parties (Polish Socialist Party, Social Democracy of the Kingdom of Poland Lithuania, Russian Social Democratic Workers' Party, Poale-Zion, Socialist Revolutionaries, anarchists), while on the other hand, it was often forced to cooperate with them, depending on local conditions. Among the Bund's usual practices there were not only joint demonstrations and strikes, but also help to political prisoners and participation in self-defence units. At the same time, the party was exposed to constant reprisals on the part of the authorities, to which it responded with revolutionary terror. Despite the recommendations of the party's leadership, local activists often resorted to economic terror and expropriation. This radicalism resulted from the party's revolutionary culture, its contacts with maximalists and anarchists popular in the guberniya, and the fact that the significant majority of the party was made up of young people.

²¹⁸ H.J. Tobias, C.E. Woodhouse, *Political Reaction and Revolutionary Careers. The Jewish Bundists in Defeat, 1907–1910*, „Comparative Studies in Society and History” 19 (1977), s. 367–396; И.Г. Яцкевич, *Организационный кризис Бунда в 1907–1910 годах*, „Труды МИУ: сборник научных статей. Вып. 2: Право. Методика преподавания. История” (2002), s. 117–124.

²¹⁹ *Encyclopedia...*, s. 157.

²²⁰ О.В. Дологова, *Участие интеллигенции в работе Гродненского комитета Бунда (1907–1914)*, „Веснік Гродзенскага Дзяржаўнага Ўніверсітэта” (2016), № 1, s. 6–12.

²²¹ В.Д. Медем, *op. cit.*, s. 396.

Бунд в Гродненской губернии во время Революции 1905 года. Очерк проблематики

Аннотация

Во время революции 1905 года в Гродненской губернии Бунд являлся самой массовой и лучше всех организованной политической партией. Объединивший в своих рядах еврейский пролетариат, мелких ремесленников, а также интеллигенцию, стремившийся к упразднению царизма, Бунд не только влиял на сплочение евреев, но и пытался организовать нееврейский пролетариат, крестьян и армию. Анализ политической практики Бунда в Гродненской губернии на основании архивных материалов из Гродно и Вильнюса, дополненных воспоминаниями участников событий, дает возможность говорить о необыкновенно широком масштабе, предпринимаемых революционерами как устных, так и письменных агитационно-пропагандистских акций. На Гродненщине, согласно идеологии социал-демократии, бундовцами создавались профсоюзы, они участвовали в избирательных кампаниях в Государственную Думу, постоянно просвещая и радикализируя «еврейскую улицу». Так же как и в других регионах, в Гродненской губернии Бунд посредством сети партийных «клубов» (столовые, чаевые), рабочих «бирж» создавал новую публичную сферу. Во время революции, с одной стороны он соперничал с другими политическими партиями (ППС, СДКПиЛ, РСДРП, Поалей Цион, эсеры, анархисты), а с другой, в зависимости от местных условий, иногда был принужден к сотрудничеству с ними. Не только совместные демонстрации и забастовки, но и помощь политическим заключенным и участие в отрядах самообороны относились к постоянным политическим практикам Бунда. Одновременно, партия подвергалась постоянным репрессиям со стороны властей, на которых она отвечала революционным террором. Несмотря на предписания руководства, местные активисты часто прибегали к экономическому террору и экспроприации. Этот радикализм был связан со значительным перевесом молодежи в рядах партии и ее революционной культурой, а также со связями с пользующимися популярностью в губернии максималистами и анархистами.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)
 Dziaŕżaũny Archiũ Hrodzienskaj Woblastci (DAHW)
 Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)
 Hrodzienski Dziaŕżaũny Historyka-Archealagičny Muziej (HDH-AM)
 Gosudarstvennyj Arhiv Rossijskoj Federacii (GARF)
 Lietuvos mokslũ akademijos Vrublevskiũ biblioteka (LMAVB)
 Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA)
 Nacyjanlny Historyčny Archiũ Bielarusi ũ Hrodnie (NHAB u Hrodnie)

Anarchist Voices. An Oral History of Anarchism in America, ed. P. Avrich, Princeton (New Jersey) 1996.

Anarquistas de Białystok. 1903–1908, Barcelona–Manresa 2009.

Book of Kobrin. The Scroll of Life and Destruction, transl. N. Avidan, A. Perry, ed. F. Landers et al., San Francisco 1992.

- Der Bund in der rewolucje fun 1905–1906 lojt di materialen fun bundiszen archiv*, Warszawa 1930.
- Goldberg Ch.Z., *Tales of Bialystok. A Jewish Journey from Czarist Russia to America*, transl. Ph. Goldberg Ross, Rootstock Publishing 2017.
- Historia Ogólno-Żydowskiego Związku Robotniczego Bund*, mps, t. 1–3, red. G. Aronson et al., tłum. M. Grinberg, M. Krychowa, Warszawa 1974.
- Kats-Blum H., *Zikhroynes fun a Bundist. Bilder fun untererdishn lebn in tsarishn rusland*, Nowy Jork 1940.
- Kirżnic A., *Der jidiszer arbeter. Chrestomatie cu der geschichte fun der jidiszer arbiter, rewolucjonerer in socialistiszen bawegung in Rusland. Cweiter band di jorn 1904–1907*, t. 1–2, Moskwa 1925.
- Kosica R.A., *Zichrojnes fun a bialistoker froj*, Los Angeles 1964.
- Michalewicz B., *Zichrojnes fun a judiszen socialist*, Warszawa 1922.
- Ovasy Y., A.A. *Kabak hazair: Divrei zikhronot*, „Bitzaron” (1945), nr 10, s. 314–316.
- Pinkas Krynki. Memorial Book of Krynki*, transl. D. Rytman, J. Goldstein, ed. D. Rabin, Tel Aviv 1970.
- Rakovsky P., *My Life as a Radical Jewish Woman. Memoirs of a Zionist Feminist in Poland*, ed. and with an introd. P.E. Hyman, transl. B. Harshav with P.E. Hyman, New Haven 2002.
- Szuskiewicz B., *Organizacja grodzieńska PPS w latach 1898–1910*, „Niepodległość” (1937), z. 1, s. 513–564.
- Volkovisker Yisker-bukh*, ed. M. Einhorn, New York 1949.
- Wajner „Zejdkę” M., *Do historii PPS na Litwie (Wspomnienie o żydowskiej organizacji PPS w Grodnie)*, „Niepodległość” (1934), z. 2, s. 221–235.
- Wspomnienia działaczy związkowych 1906–1949*, red. S. Kalabiński et al., Warszawa 1971.
- Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, t. 3: 1901–1915. *Królestwo Polskie i Białostoczczyzna*, cz. 1–4, red. S. Kalabiński, Warszawa 1968–1971.
- 1905 год у Беларусі. *Зборнік архіўных дакументаў*, рэд. С. Агурскага, Б. Аршанскага, Іл. Барашкі, Менск 1926.
- Альманах. Сборник по истории анархического движения в России*, Париж 1909.
- Бунд в Беларусі. 1897–1921. Документы и материалы*, сост. Э.М. Савицкий, Минск 1997.
- Бунд: Документы и материалы. 1894–1921 гг.*, сост. Ю. Амиантов et al., Москва 2010.
- Гарви П.А., *Воспоминания социал-демократа. Статьи о жизни и деятельности П.А. Гарви*, Нью-Йорк 1946.
- Гроссман-Рощин И., *Думы о былом (Из истории белостоцкого, анархического, „чернознаменского” движения)*, „Былое. Журнал, посвященный истории освободительного движения” (1924), № 27–28, s. 172–182.
- Дымов О., *Что я помню (воспоминания)*, „Аврора” (2016), № 2, s. 297–315.
- Еврейские погромы в Российской империи: 1900–1916. Сборник документов*, сост. Д.А. Аманжолова, Москва 1998.
- Левандовский А., *На заре жизни*, „Каторга и ссылка” (1931), № 4, s. 100–124.
- Медем В.М., *Из моей жизни*, пер. О. Борисовой, ред. А. Локшин, Москва 2015.
- Осоргин М.М., *Воспоминания или что я слышал, что я видел и что я делал в течение моей жизни 1861–1920*, Москва 2009.
- Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Гродненская губерния*, ред. Н.А. Тройницкого, Санкт-Петербург 1904.
- Полевой Н.К., *Несколько эпизодов из освободительного движения в Гродненской губернии*, „Исторический Вестник” (1909), № 5, s. 494–513.
- Революция 1905–1907 гг. в России. Документы и материалы*, ч. 2, кн. 3, ред. А.В. Пясковский, Москва 1963.

- Рудая О.Ф., *Революционное движение в Гродненской губернии в 1905–1907 годах*, Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Научный руководитель кандидат исторических наук, доцент М.Д. Мельцер. Белорусский Государственный университет имени В.И. Ленина, Минск 1952.
- Фрумкина (Эстер) М., *Дети борцы. (Из воспоминаний)*, в: *Юношеское движение в России*, вып. 1, сост. А. Киров, В. Далин, Москва 1925, s. 71–74.

Opracowania

- Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, ed. J. Dekel-Chen et al., Bloomington 2011.
- Aronson M., *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Pittsburgh 1990.
- Ascher A., *The Revolution of 1905*, t. 1–2, Stanford 1988–1994.
- Bund. 100 lat historii 1897–1997*, red. F. Tych, J. Hensl, Warszawa 2000.
- Bushnell J., *Mutiny Amid Repression. Russian Soldiers in the Revolution of 1905–1906*, Bloomington 1985.
- Frankel J., *Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*, Cambridge 1981.
- Goldstone J., *Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict*, „Journal of International Affairs” (2002), no. 56, s. 3–22.
- Gorny Y., *Converging Alternatives: The Bund and the Zionist Labor Movement, 1897–1985*, Albany 2012.
- Espstein M., *Jewish Labor in U.S.A. An Industrial, Political and Cultural History of the Jewish Labor Movement*, vol. 1: 1882–1914, New York 1950.
- Habermas J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied–Berlin 1962.
- Hass L., *Stanisław Kalabiński – historyk dziejów nowożytnych Białostoczczyzny (1923–1980)*, „Białostoczczyzna” (1987), nr 2, s. 6–9.
- Herz J.S., *Di geshikhte fun a yungt*, New York 1946.
- Historia żydowskiego ruchu robotniczego na Litwie, w Polsce i Rosyi*, Londyn 1902.
- Kaczyńska E., *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami*, Warszawa 1970.
- Kirżnic A., *Di fachman bawegung zwiszn jidiszn arbeiter in der erszte rewolucje*, Moskwa 1926.
- Kobrin R., *Żydowski Białystok i jego diaspora*, przeł. A. Musiał, Sejny–Białystok 2014.
- Korzec P., *Pół wieku dziejów ruchu rewolucyjnego Białostoczczyzny 1864–1914*, Warszawa 1965.
- Korzec P., *Three documents of 1903–6 on the Russian Jewish situation*, „Soviet Jewish Affairs” (1972), no. 2, s. 75–95.
- Kozłowska M., *Najnowsze publikacje w języku polskim poświęcone dziejom Bundu. Próba przeglądu*, „Studia Judaica” (2018), nr 2, s. 425–432.
- Laskowski P., *Revolution in a Shtetl: Literary Image and Historical Representation*, „Studia Judaica” (2017), nr 1, s. 17–45.
- Lederhendler E., *Jewish Immigrants and American Capitalism, 1880–1920. From Caste to Class*, Cambridge 2009.
- Janiewski A., „Giełdy” robotnicze w Imperium Rosyjskim jako fenomen rewolucji 1905 roku, „Dzieje Najnowsze” (2019), nr 1, s. 5–28.
- Janiewski A., *Z historii stosunków anarchistów i socjalistów podczas rewolucji 1905 roku. Przykład guberni grodzieńskiej*, w: *Z dziejów anarchizmu. W 80-lecie wybuchu wojny domowej w Hiszpanii*, red. R. Skrycki, Chojna 2018, s. 251–278.

- Manor E., *Forward. The Jewish Daily Forward (Forverts) Newspaper: Immigrants, Socialism and Jewish Politics in New York, 1890–1917*, Eastbourne 2009.
- Mark B., *Proletariat żydowski w okresie strajków ekonomicznych w lutym–marcu–kwietniu 1905 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1956), nr 19–20, s. 3–37.
- Mark B., *Proletariat żydowski w okresie walk styczniowo-lutowych 1905 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1956), nr 17–18, s. 3–59.
- Markowski A., *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom białostocki 1906 roku*, Warszawa 2018.
- Marten-Finnis S., *Bundist journalism, 1897–1907 – instruction, exclusion, polemic: The relationship between leaders and followers in the light of bundist literary activities*, „East European Jewish Affairs” 30 (2000), no. 1, s. 39–59.
- Mendelsohn E., *Class Struggle in the Pale. The Formative Years of the Jewish Worker’s Movement in Tsarist Russia*, Cambridge 1970.
- Michels T., *Fire in their Hearts. Yiddish Socialists in New York*, Harvard 2005.
- Mishkinsky M., *Rola Białegostoku w okresie formowania się żydowskiego ruchu robotniczego w Imperium Rosyjskim*, „Studia Podlaskie” 2 (1989), s. 95–104.
- Nathans B., *Beyond the Pale. The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkeley–Los Angeles 2002.
- Negt O., Kluge A., *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt 1972.
- Pajak J., *Organizacje bojowe partii politycznych w Królestwie Polskim 1904–1911*, Warszawa 1985.
- Peled Y., *Class and Ethnicity in the Pale. The Political Economy of Jewish Workers’ Nationalism in Late Imperial Russia*, New York 1989.
- Piasecki H., *Żydowska organizacja PPS 1893–1907*, Wrocław 1978.
- Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, ed. J.D. Klier, Sh. Lambroza, Cambridge 1992.
- Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 1: *Literatura i sztuka*, red. nauk. S. Buryła, Warszawa 2018, t. 2: *Studia przypadków (do 1939 roku)*, red. nauk. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019, t. 3: *Historiografia, polityka, recepcja społeczna (do 1939 roku)*, red. nauk. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, red. nauk. A. Grabski, Warszawa 2019.
- Shapiro J., *The Friendly Society. A History of the Workmen’s Circle*, New York 1970.
- Shtakser I., *The Making of Jewish Revolutionaries in the Pale of Settlement*, Basingstoke–New York 2014.
- Sorin G., *The Prophetic Minority. American Jewish Immigrant Radicals, 1880–1920*, Bloomington 1985.
- Soyer D., *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880–1939*, Detroit 2001.
- Staliūnas D., *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, Budapest 2015.
- Sujecki J., *The Relation of the Polish Socialist Party: Proletariat to the Bund and the Jewish Question, 1900–1906*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 9 (2008), s. 2–44.
- The Emergence of Modern Jewish Politics. Bundism and Zionism in Eastern Europe*, ed. Z. Gitelman, Pittsburgh 2014.
- The Encyclopaedia of the Jewish Diaspora*, vol. 2: *Brest Lit(owsk)*, ed. E. Steinman, trans. H. Sidor, Jerusalem 1958.
- The Encyclopedia of the Jewish Diaspora*, vol. 9: *Grodno*, ed. D. Rabin, transl. J. Landau, B. Unterschatz, Jerusalem 1973.
- The Revolution of 1905 and Russia’s Jews. Jewish Culture and Contexts*, ed. S. Hoffman, E. Mendelsohn, Philadelphia 2008.

- The Russian Revolution of 1905 in Transcultural perspective. Identities, Peripheries, and the Flow of Ideas*, ed. F. Fisher von Weikhersthal et al., Bloomington 2013.
- The Russian Revolution of 1905. Centenary Perspectives*, ed. J.D. Smele, A. Heywood, London–New York 2005.
- Tobias H.J., *The Jewish Bund in Russia. From its Origins to 1905*, Stanford 1972.
- Tobias H.J., Woodhouse C.E., *Political Reaction and Revolutionary Careers. The Jewish Bundists in Defeat, 1907–1910*, „Comparative Studies in Society and History” 19 (1977), s. 367–396.
- Ury S., *Barricades and Banners. The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry*, Stanford 2012.
- Ury S., *The Jews of the Russian Empire in a Time of Revolution and Violence, 1904–1907: An Introduction*, „Studia Judaica” (2017), nr 1, s. 1–16.
- Wasilewski L., *Kwestia żydowska na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1913.
- Wolff F., *Historiography on the General Jewish Labor Bund. Traditions, Tendencies and Expectations*, „Medaon. Magazin für jüdisches Leben in Forschung und Bildung” (2009), z. 4.
- Wynn Ch., *Workers, Strikes and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*, Princeton 1992.
- Zimmerman D., *Poles, Jews, and the Politics of Nationality. The Bund and the Polish Socialist Party in Late Tsarist Russia, 1892–1914*, Madison 2004.
- Безаров А.Т., *К вопросу о месте и роли Бунда в процессах Первой русской революции*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. История” 53 (2018), № 4, s. 1082–1099.
- Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэту*, Менск 1925.
- Бухбиндер Н.А., *История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам*, Ленинград 1925.
- Врадий Е., *Революционное насилие и обыватель: к вопросу о причинах погромов Белостоке 1906 г.*, „Studia Podlaskie” 23 (2015), s. 139–166.
- Глушаков Ю., *„Революция умерла! Да здравствует революция!” Анархизм в Беларуси, (1902–1927)*, Санкт-Петербург 2015.
- Гродно. Энциклопедический справочник*, ред. И.П. Шамякин et al., Минск 1989.
- Долотова О.В., *Участие интеллигенции в работе Гродненского комитета Бунда (1907–1914)*, „Вестник Гродзенскага Дзяржаўнага Ўніверсітэту” (2016), № 1, s. 6–12.
- Зоненберг Х., *История города Брест-Литовска 1016–1907*, Брест-Литовск 1907.
- Игнатоўскі У., *Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XIX сталяцця. Лекцыі, чыт. студэнтам*
- Киржниц А., *Рабоче-крестьянские массы в борьбе с погромами в 1905 г.*, Москва 1930.
- Киржниц А.Д., *1905. Еврейское рабочее движение. Обзор, материалы и документы*, Москва–Ленинград 1928.
- Курусканова Н.П., *Бундовцы в Сибири в начале XX века*, „Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А, Гуманитарные науки: научно-теоретический журнал” (2013), № 9, s. 97–101.
- Майзель Л.Н., *1905–1907 гг. на Беларусі. Хроніка падзей*, Менск 1934.
- Нефёдов С.А., *„Молодежный бугор” и первая русская революция*, „Социологические исследования” (2015), № 7, s. 140–147.
- Первая революция в России, Взгляд через столетие*, ред. А.П. Корелин, С.В. Тютюкин, Москва 2005.
- Петровский-Штерн Й., *Евреи в русской армии 1827–1914*, Москва 2003.
- Политические процессы в России 1901–1917*, ред. Д.И. Гольдман, Москва 1932.
- Пяткевіч А., *Людзі культуры з Гродзенічыны. Даведнік*, Гродна 2000.
- Рафес М., *Очерки истории еврейского рабочего движения*, Москва–Ленинград 1929.
- Рафес М., *Очерки по истории Бунда*, Москва 1923.

Розенталь П., „Романовка”. *Якутский протест 1904 года. Из воспоминаний участника*, Москва–Ленинград 1924.

Справочный календарь по городу Белостоку на 1913-й год, сост. О.Э. Фон-Хартен, Белосток 1913.

Энциклапедыя гісторыі Беларусі, рэдкал. Г.П. Пашкоў et al., т. 3, Мінск 1996.

Яцкевич И.Г., *Организационный кризис Бунда в 1907–1910 годах*, „Труды МИУ: сборник научных статей. Вып. 2: Право. Методика преподавания. История” (2002), s. 117–124.

Aleksander Łaniewski, dr nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt w Pracowni Historii Europy Wschodniej i Studiów nad Imperiami XIX i XX wieku Instytutu Historii PAN. Obszar zainteresowań: historia anarchizmu, rewolucja 1905 roku, pamięć historyczna lewicy, najnowsza historia Białorusi, polityka historyczna na Białorusi (alexandr.iwanowicz@gmail.com).

Aleksander Łaniewski, PhD in history, assistant professor at the Section for the History of Eastern Europe and the Empires of the 19th and 20th Centuries of the Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences. His interests include: history of anarchism, Revolution of 1905, historical memory of the Left, the most recent history of Belarus, historical policy in Belarus (alexandr.iwanowicz@gmail.com).